

פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא'

מאת

י. נ. אפשטיין

לא ראשון ולא אחד היה רבינו שלמה בר יצחק (רש"י) בין מפרשי התלמוד. חוץ מפירושי הגאונים כרב שרירא ורב האיי ופירושי רבינו חננאל, שדרך אחרת ומטרה אחרת היתה לפניהם, פירשוהו רבים לפניו גם בקרבת מקומו, ביניהם רבותיו: ר' יעקב בר יקר, ר' יצחק הלוי ור' יצחק בר יהודה, ותלמידיהם, חבריו: ר' אליקום הלוי (הפירושים המיוחסים ל"רגמ"ה, פירושי "חכמי מגנצא")⁽¹⁾ ור' מאיר בר שמואל מרמרו (Rameru) חתנו⁽²⁾ ועוד. ורבים – גם בארצו ובמקומו – פירשוהו גם אחריו ולא הסתפקו בפירושו. ביניהם תלמידיו: ר' יהודה בר נתן ("ריב"ן"), ר' שמואל בר מאיר ("רשב"ם) ורבינו שמעיה⁽³⁾.

על פירושי ר' יהודה בר נתן זה, שכמעט שלא עסקו בהם, אם לא נחשוב שורות אחדות שנתייחדו לו ולפירושו פה ושם⁽⁴⁾, אייחד כאן דברי.

I. ר' יהודה בר נתן ופירושו.

דלות הן ידיעותינו מחיי ר' יהודה בר נתן ("ריב"ן") המכונה "יב"ן"⁽⁵⁾, שהיה אחד מגדולי תלמידי רש"י, ואחרי הרשב"ם – אחד מתלמידיו המפורסמים ביותר. מכל

(*) [מאמרי זה נכתב לפני עשרים וחמש שנים, ומכיון שאין דעתי ושעתי פנויה עכשיו לתקופה זו, הריני מדפיסו כמו שהוא בתיקונים ושינויים קלים ואוסיף בסופו "נספחות"].

(1) על אודותיהם כתב א. עפשטיין במאמרו "הפירוש לתלמוד המיוחס לרגמ"ה" אשר ב-Festschrift zum 80. Geburtstag M. Steinschneiders מעמ' 115 והלאה. ע"ד פירושי ר"י בר יהודה, שם עמ' 138. פירושי ר' יעקב בר יקר נזכרים ברש"י גיטין פ"ב א' (קונטרס מורי הזקן), סוכה מ"ה ב' (יסודו של ר' יעקב). והשווה בית תלמוד II 36–37 ובובר במבוא לס' האורה עמ' 74 ע' רבינו גרשום. גם ר' יצחק הלוי כתב כנראה פירושים לתלמוד, כנראה מרש"י שהביא את פירושו בכ"מ ולא הזכיר ששמע זאת ממנו, ראה למשל שבת מ' א': ל"א ... לוי"ה; ס"ה א': לוי"ה; ס"ו ב': לשון רבינו הלוי וכן ס"ח א': קי"ט א': כך פירש רבינו הלוי, ועוד הרבה; רש"י קידושין י"א ב': לשון רבינו הלוי ורבינו הזקן למדנו ... וראה גם להלן הע' 83. ע"ד פירושי תלמידיו ראה עפשטיין עמ' 139 ולהלן VI.

(2) ראה להלן V.

(3) עפשטיין במאמרו "שמעיה דער שילער אונד סעקרעטאָר רש"י"ס" במונ"ש 1897 מעמ' 257 והלאה ובהוצאה מיוחדת.

(4) ע"ד הריב"ן ופירושו: צונץ, צור געשיכטע עמ' 31, אור החיים עמ' 470, ווייס בבית תלמוד II עמ' 194, גרוס בספרו Gallia עמ' 226–227 ובמונ"ש 1886 עמ' 31, עפשטיין במונ"ש 1897 עמ' 499, הורוויץ במבוא למחזור ויטרי עמ' 24 ומילר במבוא לתש' ח"צ ולותיר עמ' XXIX. (5) מחזור ויטרי עמ' 233 ו-286; תוס' ישנים יומא כ"ח א' ד"ה מתיא; והר' יב"ן ראיתי שפירש ...

תולדותיו ותולדות משפחתו אנו יודעים רק יחוסו לרש"י, כי היה חתן רש"י⁶). בעל בתו מרת מרים⁷), ומבניו ידועים לנו: א) בנו הרב ר' יו"ט, הנקרא "הרב ר' יו"ט בר יהודה" או "הרב ר' יו"ט מפליזא"⁸). ב) בתו מרת "אלווינא", אשה מלומדה במנהגי הדת, שר"י הזקן משתמש בקבלותיה שקבלה מאמה מרת מרים בת רש"י⁹), אבל אפילו את מקום מושבו אין אנו יודעים.

6) הוא נזכר בפירוש כ"חתנו של רש"י" בס' הישר סי' רצ"ג, בס' התרומה סי' ס', תוס' ר' יהודה שירליאון לברכות מ"א ב', תוס' וזחים צ"א א', תוס' חולין קי"א ב', או"ז ח"א סי' קנ"ה, מרדכי חולין סי' תש"ה, רא"ש שם פ"ח סי' כ"ט; שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תשי"א (בשם רבינו שלמה חמיו"), ועוד.

7) צונץ ליט"ג עמ' 253 וראה להלן הערה 9.

8) ע"ד ר' יו"ט בר יהודה, צונץ ליט"ג שם הערה I; גרוס, מגצין שנה ד' עמ' 174 ו-209 וכהן, מונ"ש 1878 עמ' 90-91; מילר במבוא עמ' XXII-XXI ורוזינטהל בהערותיו לס' הישר הוצאת מק"ס סי' כ"ה. כהן (מונ"ש שם 90) משער כי ה"ר יו"ט ב"ר יהודה הוא ר' יו"ט מפליזא הנזכר במרדכי שבת סי' שצ"ט (לנוסח מרדכי כ"י) ובתוס' וזחים ומנחות, והצדק אתו; כי מה שהובא בתוס' וזחים ע"ג א' (וכן מנחות כ"ב ב') בשם "ה"ר יו"ט מפליזא" (=מפליזי, כמו בהגהות מרדכי פ' החולין=פליזא), מובא בתוס' הרא"ש ליבמות פ"ב א' ד"ה ר' יהודה בשם "ה"ר יו"ט בן ה"ר ר' יהודה". וזה סותר את השערת גרוס שם ששער שחי בפריס (ועמה גם את השערת מילר שחי ב"לותר" וראה גם להלן) וראייתו מס' הישר סי' תקצ"ט אינה ראויה, כי בצד "פריש" כתוב שם ו"בצרפת" ו"גם בלותר" ותפסו רק עיר של חכמים בעת ההיא (וראה להלן בהע' 9). ור' קלונימוס בר עובדיה האומר (במרדכי שם) בשם ר' יו"ט מפליזא, היה בימי הראב"ן ממנצא ושאל ממנו שאלות, ראה ראב"ן סי' שי"ז: ר' קלונימוס ב"ר עובדיה כש בא מצרפת הא דתניא (ר"ה ל' ב') פ"א נשתחו לבא וקילקלו הלויים בשיר והרי הכהנים נמי קלקלו ... (עי' תוס' ר"ה שם) ועוד שאלני הא דאמר אשר יעשה איתם האדם ... (היא הקושיא שבתוס', תוס' ב"ק ל"ח א' ועוד, ור"ת מתרצה) ועוד שאלני הא דתנן בשנים אוחזין זה אומר כולה ... (תוס' ב"מ ב' א'). ה"ר יו"ט מפליזא, שר"ק זה אומר דבר בשמו, הוא איפוא בל"ס ר' יו"ט בן הריב"ן (ושלא בצדק כתב ד"ר כהן, במונ"ש 1878 עמ' 140, על ר"ק בר עובדיה שהוא -שם בלתי נודע במקום אחר). כהן במונ"ש שם עמ' 91, שיער ע"פ התשובה שבמרדכי ברכות סי' קל"ו: דודי ה"ר יריש, כי ע"י איזו התחתנות אחרת נעשה ה"ר יו"ט לדודו של ר"י הזקן (שלו שייכת התשובה במרדכי שם, כאשר שיער כהן בצדק, ובאמת הובאה בשח"ל סי' קמ"ג בשם תשובת ר"י בר שמואל מדנפיר) אבל בשח"ל שם לא נמצא כלל "דודי" בתוס' ר' אלחנן לע"ז כ"ט ע"א ד"ה איכא בינייהו: והר"ר יהודה בן ה"ר ר' יו"ט זקנינו מ' וכו', ובתוס' ר' יהודה שירליאון לברכות מ"א ב' הנוסח בכ"י (גרוס במגצין שם 209): וטעמא אומר ה"ר יום טוב בן ה"ר יהודה זקינו חתן רבינו שלמה; גרוס מגיה זקינו, וממשיכו על ר' יהודה שירליאון (ע"פ סמ"ג לארין ע"ה והגמ"י ה' יו"ט סוף פ"א אות ע'), אבל אפשר שנמשך על ר"י הזקן, רבי"ש שנזכר לפני זה.

9) ברלינר בספרו "חיי היהודים באשכנז בימי הביניים" עמ' 8 (בהעתקה עברית, ורשיו תר"ס ובמקור האשכנזי ברלין 1871 הע' 20 אין כ"ז): אלווינא נכדת רש"י (אשת ר' יהודה בר' נתן) למדה את ר' יצחק ב"ר שמואל מנהגי איוז מצות שקבלה מאמה מרים בת רש"י (אשת ר' יהודה בר' נתן) למדה את ר' יצחק (כצ"ל ונשתבש בהעתקה). והשוה תשובות מיימוניות לה' מאכלות אסורות סי' ה': השיב ר"י ב"ר שמואל מדנפיר... וכן נוהגין בבית רבינו מאיר זקני ובבית מרת מרים (בת) בתו של רבינו שלמה ... (בת בתו-היא ט"ס, כי מרת מרים בת בתו היא אמו של ר"י). צונץ בליט"ג עמ' 253 חשב לבת הריב"ן "Selima od. Rahel" (סילאמא?) והעיר ע"ז: geschieden von Elieser (גרופה מאליעזר) ובתור מקור לדבריו הוא מציון סמ"ק ציריך כ"י סי' קצ"ו. אבל זהו בוודאי ט"ס, כי ר"ת כותב בתשובתו לר' יו"ט קרובו: "כשגרש ר' אליעזר קרובי (כ"ה) "קרובי" בהוצאת מק"ס וכצ"ל והוא הרב ר' אליעזר מפר"ש קרובו של ר"ת, ספר הישר סי' תר"ח ובמק"ס סי' ל"ד, בן ר' יהודה ב"ר יו"ט מפר"ש, כ"י א"פ נו' 1207, גליא 317) את מרת רחל דודתנו והיה שמו יושלן ושמה בילאשין (Belle-Assez, היא "בילא" בת ר' יוסף ב"ר יו"ט-אחי ר' יהודה בר יריש הנ"ל-שנשאת לר' אליעזר בר יו"ט יהודה בר יו"ט הנ"ל-ראה כ"י א"פ הנ"ל, גליא שם-וגרוס ל' הבין כל זה) וכתבו אליעזר ורחל שהם שם יהודית והניחו הכהנים שרוב גוים קוראים אותם" (ס' הישר ד' ישן) תקצ"ט ובהוצאת מק"ס סי' כ"ה ועי' שם בהערות). מרת רחל או בילאשין (ובס' הישר ד' ישן: בילאשי) שנתגרשה מר' אליעזר, היתה איפוא דודתם (גרוס עמ' 512, משער בצדק, כי "דודתינו" היא cousine וכנראה חשב כן גם צונץ) של ר"ת ור' יו"ט ולא אחותו של ר' יו"ט.

עשיר הוא הרבה יותר, החומר על עבודתו הספרותית של הריב"ן ועשירה הרבה יותר יכולה היתה איפוא להיות מדת ידיעתנו על אודותיה. אבל כמקרה הרגיל בתולדות הספרות, לייחס פרי רוחו של חכם אחד לחכם אחר ולייחס לו פרי רוחם של אחרים, קרה גם לפירושי הריב"ן, את פירושי ייחסו לאחרים ופירושי אחרים ייחסו לו.

הריב"ן כתב פירוש לרוב התלמוד¹⁰ וכך מובאים בספרי הראשונים ציטטים מפירושי לרוב התלמוד¹¹):

ב ר כ ו ת . שבלי הלקט סי' רע"ט עמ' קל"ב¹².

ש ב ת . שה"ל סי' נ"ז עמ' כ"ג.

ע י ר ו ב י ן . ס' הישר לרית סי' רצ"ג: פירוש ר' יהודה חתנו של רבי שלמה; סמ"ג עשין ע"ד: ובפי' הר"ר יהודה בר נתן¹³ גריס ...; תוס' עירובין י"ב ב', ע"ו א' = ס' הישר שס"ט; ראבי"ה סי' שע"ט: בספר רבינו יהודה בר נתן שאמר משום רבינו שלמה רבו; שם סי' שפ"ה: פירש רבינו יהודה ברבי נתן מפי רבו רבי שלמה ... כך נראה למורי שיחיה. עד הנה יסודו¹⁴; שם סי' ת"ח: בינומי מפתרון רבינו יהודה ברבי נתן; או"ז ח"ב סי' קס"ב¹⁵.

פ ס ח י ם . סמ"ג לאוין ע"ט: והרב ריב"ן פסק בפירושו מפסחים; שו"ת מהר"מ מרונטברג ד"פ סי' קע"ח, מחזור ויטרי הל' פסח סי' ע"ה עמ' 286.

ר א ש ה ש נ ה . תוס' רי"ד ר"ה מהד"ת ז' ב'; שה"ל סי' ש"ו עמ' קמ"ד; שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תרמ"ט; חידושי הר"ן לרי"ה ו' ע"א, כ' ע"ב.

י ו מ א . תוס' ישנים יומא ו' א' ד"ה מביתו: פי' הר"י (ה"ר יהודה) בשם רבינו שלמה ..., שם כ"ז א' ד"ה מתיא: וה"ר יב"ן ראיתי שפי' ... ורבינו מאיר (מרמרו) כוותיה גריס.

ס ו כ ה . או"ז ח"ב סי' ש"ט, סי' ש"י, סי' שט"ו (עמ' 137 א', 137 ב', 138 א') וסי' שט"ז; שה"ל הל' סוכה סי' של"א וסי' שלי.

מ ג י ל ה . תוס' מגילה דף ג' ע"א; מחזור ויטרי סי' רע"א עמ' 233 [ראבי"ה ח"ב סי' תקנ"ט, 280].

ת ע נ י ת . תוס' תענית כ"ז ב',

¹⁰ שלשלת הקבלה דף כ"ג ע"א, שה"ג בדברים עתיקים לבן-יעקב עמ' 7.

¹¹ עי' גם רח"מ, אור החיים, 470 ועפ"שטיין, מונטסטר. 1897, 469.

¹² בתשב"ץ סי' שכ"ב: והטעם פי' ריב"ן דדוקא פת, הוא ט"ס וצ"ל: [ה"ר יו"ט בן ריב"ן, וכ"ה בשמו בתוס' ר"י שירליאון מ"א ב' ובאו"ז ח"א סי' קנ"ה, ועוד].

¹³ אצלנו בטעות: ובפי' הר"ר יהודה בר אברהם גריס ... וצ"ל בר נתן, כמו שנעתק בשם סמ"ג בהגהות מיימוניות ה' גולה ואבדה י"ח, ג'; כי "פירושים" לתלמוד מר' יהודה בר אברהם מפריז לא נזכרו בשום מקום.

¹⁴ וטעה גרוס במונ"ש 1886, 31 ובספרו עמ' 226.—[כל הציטט מובא בתוס' ובאו"ז בשם-רשב"ם (עי' אפסוביצר בהערותיו) ובשה"ל סי' קי"א 82 בשם הרשב"ם "וגם בדברי ר' נתן המכירי זצ"ל בשם רבו (שה"ל הקצר) רבינו שלמה ונתחלף לו ר' יהודה בר נתן בר' נתן המכירי].

¹⁵ וכן פי' רבי' יהודה כר' (צ"ל: בר' נתן) מתואתא שהו.

יבמות • ראבי"ה ח"א סי' קפ"ג [עמ' 207]; או"ז ח"א ה' יבום, חליצה ומיאון בכמה מקומות: סי' תקצ"ט, תרל"ג, תרל"ה, תרל"ז, תרל"ח, תרל"ט, תרנ"א, תרנ"ג (וכ"מ בפירושי רבינו יהודה זצ"ל), תרנ"ד, תרס"ד, תרס"ה, תרס"ו, תרס"ז, תרס"ט, תר"ע, תרע"א, תרע"ג, תרפ"ה, תרפ"ז, תרפ"ח (ומשם באו"ז קצר); או"ז ח"א דף ק"ו (211) ע"א גיפ^{15a}; תוס' חגיגה ה' ע"א; תוס' כתובות ע"ג א', ע"ד ב', ובתוס' יבמות כ"פ: ב' ע"ב, ד' ע"א, ה' ע"ב, ו' ע"ב, י"ח א', כ"ז ב' ב"פ, ל"ב א' ג"פ, מ"ח ב', נ"א ע"א, נ"ד א', ע"ג א', ע"ז א', פ"ד א', פ"ט א', פ"ט ב', צ"ט א' (בניגוד לרשב"ם, שם ס"ב ב', ק"ז א', ק"ח ב', ק"כ ע"ב; תוס' ישנים כ"ח א' ק"י"ח א').

כתובות • רא"ש קידושין פ"א סי' ל"ה (ע"י להלן); רא"ש כתובות פ"ח סי' ו', תוס' כתובות מ"ג ב', נ"א א', ע"ט ב', צ"ו א'; סמ"ג לאוין פ"א; תשו' הר"ש משאנץ בתשו' מהר"ם ד"פ סי' שי"ח¹⁶ (שפ"י לפני רש"י)¹⁷, הגהות מרדכי ב"ב סי' תרס"ה.

נדרים ? [ע"י "נספחות"]:

בבא קמא. מרדכי ה' מקוואות סי' תשמ"ה^{17a}.

בבא מציעא. תוס' בכורות נ' ע"ב; תוס' ב"מ ל"ד ב', מ"ה א', מ"ז ב' (=תוס' עירובין פ"א ב'), נ"א ב', ועוד¹⁸; תוס' תלמיד הר"פ בשמ"ק ב"מ ס' ע"א ד"ה איכא (ונמצא בתוס' ר"פ כ"י ברלין); שו"ת מהר"ח או"ז סי' ס"ו; שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תת"ר"ב; ד' לבוב סי' ע' (מאביאסף) וסי' ש"פ, ד' ברלין (כ"פ) סי' ס"ג (מאביאסף)^{18a} וסי' רפ"ה; מרדכי ב"מ סי' רמ"א, שמה, שמ"ט ושנ"ה; פסקי רקאנטי סי' שס"ד וסי' שפ"א; ריטב"א ב"מ כ"ז ב'¹⁹.

בבא בתרא. שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תשי"א (בשם רבינו שלמה חמיו); תוס' ע"ט ב'²⁰.

סנהדרין • או"ז ח"א סי' תשנ"ב, ח"ב סי' תכ"ב, ח"ד (סנהדרין) סי' י', י"ג: בפירושי רש"י ור' יהודה בר נתן, י"ד, ט"ו, ט"ז (-במשנה), י"ח (פרש"י זצ"ל וכן רבי יהודה בר נתן זצ"ל שניהם פירשו), כ"ח²¹, ל"ז, מ"ב (בשם רש"י).

15a) [התשובה נעתקה גם במים עמוקים סי' ל"ד]. 16) בקיצור גם בסי' תת"ע.

17) בהג"א כתובות פ"א סי' ג': ראב"ן, צ"ל: ריב"ן.

17a) אבל "ומהריב"ן ז"ל כתב בחידושי לקמא פ"ק, שבשמ"ק כתובות סוף פ"ג ד"ה ואי תפס, וכן שם ד"ה מדר' נתן, הוא ט"ס וצ"ל: מהריב"ן = מהר"י כ"ץ שתוס' שלו לב"ק מובא הרבה בשמ"ק לב"ק, וכ"ה באמת בשמ"ק לב"ק ט"ו ב' ד"ה ואי תפס וד"ה מדר' נתן בשם "מהר"י כהן צדק" וכן המובא בשמ"ק כתובות ק"ט ב' בשם "מהריב"ן בפ"ק דב"ק" הוא ט"ס ונמצא בשמ"ק לב"ק ח' א' בשם "מהריב"ן כ"ץ". ונמצא בשמ"ק כתובות ק"ב ב' כנכון: ומהר"י כ"ץ בפ"ק דב"ק.

18) הפ"י בתוס' בכורות י"ג ב' בשם ריב"ן, מקומו בב"מ מ"ז ב'.

18a) דפ"י לבוב סי' ס"ג בטעות: ור"י נ"ל א"מ, וצ"ל: וריב"ן כ' א"מ.

19) גם בהגהות כ"י לסמ"ק, המזכיר I, 85, ובטעות במונ"ש שם "ביצה" במקום "מציעא" שבהמוכרי.

20) אבל בתוס' ב"ב קל"ט ב': מה שהזכיר רשב"ם... אין נראה לריב"ן... הוא ט"ס וצ"ל לריב"ם,

וכן נשתבש בהגהות מרדכי ב"ב סי' תרס"ד: ובמתנה פ"י ריב"ן... וליתא כדפ"י לעיל בהג"ה, ולעיל שם סי' תרס"ג מובא זה בשם "ריב"ם" וכ"ה בהג"א סי' ל"ב בשם "ריב"ם", ותוס' הריב"ם לב"ב מובא לרוב באו"ז לב"ב.

21) מאו"ז העתיק כדרכו הריקאנטי בסי' תמ"ה.

מ"ג (בשם רבי שלמה), מ"ו, מ"ז, נ"ג, נ"ד (=תוס' כתובות צ"ו סע"א), נ"ה, נ"ו, נ"ט, ס"ד, ס"ה, ס"ו, ס"ז, ס"ח, ע"ב, ע"ה, פ"פ (=שירת מהריח או"ז סי' רט"ז); או"ז לב"ב סי' ק"ט²²); תוס' סנהדרין כ"ג א' (=או"ז סי' ע"ה); הגהות מרדכי סנהדרין סי' תשכ"ו: בתוס' הריב"ן נמצא כתוב שרש"י היה מחייב וכו'.

מ כ ו ת . המכריע סי' כ"ה (לדף ו' ע"א, ב"פ) = תוס' רי"ד ב"ב דף קי"ג א'²³). שבועות . תוס' סנהדרין כ"ט ב' (בשבועות פ"י), וכן באו"ז סנהדרין סי' נ"ד (וכן פי' בשבועות); תוס' שבועות ח' ע"א, מ"א א'²⁴).

עבודה זרה. תשו' ר"י הזקן שבש"ת מהר"ח או"ז סי' קע"ד פ"ב^{24a}). ס' התרומה סי' קס"ז^{24b}). קס"ט; או"ז ע"ז סי' קנ"ו וסי' ר"כ, תוס' ע"ז נ"ג א', נ"ו ב', נ"ז ב', מרדכי ע"ז סי' תתי"ח.

ח ו ל י נ . רא"ש חולין פ"ג סי' כ"ו; פ"ח סי' כ"ט וגם בס' התרומה סי' ס' ותוס' זבחים צ"ו א' וחולין קי"א ב' ומרדכי חולין סי' תש"ח; סמ"ק סי' ר"ג. נ ד ה . תוס' נדה ל"ב ב'²⁵).

מלבד פירושי כתב הריב"ן גם תוספות והגהות בפירושי רש"י רבו לתלמוד²⁶), וגם סידר וערך פסקים מפי רש"י רבו²⁷); חוץ מאלה כתב גם

(22) כל המובא בהג"א לסנהדרין נמצא באו"ז.

(23) ראה עפשטיין במאמרו על פירושי רגמ"ה עמ' 126 הע' 3 [ועי' «נספחות»].

(24) הדברים שהובאו בשם ריב"ן בתוס' כריתות ז' א', לקוחים לנכון מפי' שבועות שלו י"ג א'.

(24a) כל הלשון השני («וגם הריב"ן פ"י») נמצא באו"ז לע"ז סי' רי"ג בשם רשב"ם, וכן בתוס' ע"ז נ"ה

ב' [ועי' לעיל הערה 14 כיו"ב], ופי' רשב"ם לע"ז מובא הרבה באו"ז ובס' התרומה ובת"ר.

(24b) גם בהגמ"י מאכלות אסורות פ"א א' ט'.

(25) הקושיא שהקשה שם הריב"ן והתירוקן שתיירק, מובא בתוס' הרא"ש שם, ושם: ותימא למה לי למעוטי ... והשיב רש"י ... התיירוק לקוח איפוא מ«תשובת» רש"י, אבל אפשר שהריב"ן הביא בפירושו. אבל מה שהובא בשם ריב"ן בתוס' נדה נ"ב א', לקוח מפי' ריב"ן ליבמות שהובא בתוס' יבמות ב' ב' ובאו"ז ח"א סי' תקצ"ט בלשון הריב"ן. — במרדכי גטין סי' ש"ס: ריב"ן פסק דאפילו בידי שמים ... צ"ל: ראב"ן, השוה הגמ"י גרושין ט' א' בשם ראב"ה: וזקני פסק דאפ"ל בידי שמים ... וכ"ה בהג"א פ"ג דגטין סי' ו': ורבי' אב"ן פסק ... וכ"ה בראב"ן דף קל"ז ע"א.

(26) ראה רש"י סוכה י"ג ב' ד"ה ירקות: «מיהו בעודן לחין ... בפני הטומאה» כ"ז אינו ברש"י כ"י (ד"ס שם) ובתוס' שם העידו כי «הגה"ה היתה שהגיה כן הר' יהודה בפירוש רש"י»; שם י"ד א': שאלתי את מורי מגופה דמשנה ... ואמר לי רבי משום ... כדי לפרש, כ"ז ליתא בכ"י (ד"ס שם) והיא הגהת תלמיד רש"י (כהשערת רבינובין שם) ולנכון הוא הריב"ן, שהגיה גם בדף י"ג וכן ברש"י סוכה ט' ב': שמע מינה מהכא וכו', שאינו ברש"י כ"י (ד"ס ומהר"ש א') ולא היה לפני שה"ל סי' של"א (ועי' תשו' תצו"ל סי' כ' ומח"ו סי' שנ"ט). וברש"י יבמות ק"ב ב' ד"ה מנחש: ואי קשיא הא קתני ... לא קשיא כליו... ודבר זה מובא בתוס' שם בשם הריב"ן ובתוס' הרא"ש שם בשם «רש"י» (אבל אפשר שזה נוסף ברש"י על-פי פירוש הריב"ן ע"י מעתיק אחד). ואולי שייכת לו גם ההגהה ברש"י זבחים ע"ג ב': נ"ל ... ור' אמר לי ... (עי' שמ"ק שם).

(27) בסוף הפסק שבתשו' ח"צ ולותר סי' ע"ג, שתחילתו: חבל ובשר אין רבי יכול לעמוד אם שני מינים הם ... כתוב: «ר' יהודה מפי הרב ר' שלמה נת"ע». ובסידור רש"י [סי' תקפ"ט]: פירוש של רבי יהודה בר נתן על כנד דבוק שנתבשל עם חתיכות הריבה כו' אבל הפסק הזה נמצא בתשובות ח"צ סי' ע"ב ובסופו: «עזריאל ברבי עזריאל נתן» וכלשון תשו' ח"צ נמצא גם בס' האורה ח"ב סי' ס"ה, ושם בסוף סי' ס"ד: כך שמעתי מפי מורי רבי. (סי' ס"ה) עזריאל: כנד דבוק שנתבשל עם עזריאל (עי' בובר, מבוא 75) ובוודאי צ"ל: כך שמעתי מפי מורי רבי. (סי' ס"ה) עזריאל: כנד דבוק שנתבשל עם חתיכות... והנה בפרדס סי' רכ"ד כתוב: זהו אשר פירש לי רבי כנד דבוק ... ובשה"ל כ"י ח"ב סי' י"ג: זהו אשר

פירוש לתורה²⁸).

מפירושי הריב"ן לתלמוד נודע ונדפס בשמו:

חלק מפירושו למכות מן דף י"ט ע"ב עד קרוב לסוף המסכת שנדפס בכל הוצאות התלמוד בתור השלמה לרש"י²⁹). אבל לאמתו של דבר ישנם אצלנו ונדפסו גם א) פירושו לסנהדרין פרק חלק וב) גם רובו של פירושו לכתובות. כמו שאברר בפרקים הבאים.

II. "מהדורא קמא דרש"י" = פירוש הריב"ן

ר' בצלאל אשכנזי מביא בשיטה מקובצת לכתובות (ביחוד מן דף מ"ח ע"א ואילך. עי' להלן) חלק גדול של פירוש אחד לכתובות, שהוא קורא אותו תמיד בשם "מהדורא קמא דרש"י", "רש"י במהדורא קמא"³⁰).

אבל הפירוש הזה אין לו כלל אופי של "מהדורא" מ"מהדורות"יו של רש"י^{30a}); זהו פירוש חדש לגמרי, והפירוש אינו של רש"י, אלא של אחד מתלמידיו, שהשתמש בפירוש רבו, ומעתיק מפירושי רש"י דברים רבים בשם: "רבי", "מורי", "נמוקי רבי", "כך שמעתי":

1) שמ"ק דף ע"ז ע"א ד"ה המקמץ: המקמץ צואת כלבים לא איתפרש מה צורך [בה] אבל בארץ אשכנז ראה ר' ששורין בה את הבגדים ... וברש"י שם: מקמץ צואת כלבים, לא ידעתי מה צורך בה אבל באשכנז ראיתי ששורין בהן הבגדים ...

2) שמ"ק נ"ד א': בביתי ולא בבית עקתי, שאינה יכולה לכוף את היתומים לבנות לה מדור קטן בפ"ע ... כן קבל ר' וקשיא ליה ... לפיכך נראה בעיניו כן: בביתי ולא בבית עקתי בבית גדול ורחב עומדת היא עמהם ...³¹) וכל מה ש"נראה בעיני רבו" נמצא ברש"י שם (נ"ד א').

3) שמ"ק ע"ג ב' ד"ה טעות שתי נשים: (ומרי) [ומורי] קבל אשה אחת כעין שתי נשים כגון ... ולא נהירא (לי) [ליה] דכיון דלא נתכוין לכנוס רחל ליכא

פירש ר' לר' נתן אחיו) ... (צונץ ליט"ג 160 הע' 7 ומילר שם). ויש להעיר כי במקום שכתוב בפרדס: וראיתי מעשה שבא לפני רבי בכבוד ... ותמהתי על זאת, כתוב בתש' ח"צ ובס' האורה: "ומעשה בא לפני רבי בכבוד ... מפני שמין במינו לא בטיל וכשזכר לאותה ששנינו הכבד אוסרת ואינה נאסרת אמר לי ככל אשר פירשתי" (ובשה"ל הנוסח: "אבל ראיתי מעשה לפנינו", עי' מילר). גם "ואף לר' נדמה...", אינו בפרדס וגם מן "וכי משערינו" ... עד סוף הענין אין בפרדס וגם הלשון שונה וכיז מראה כי ב' מקורות שונים לפנינו. וראה עפשטיין במונ"ש 1897 עמ' 304 הע' 2. [ומחקבלת השערתו של פריימן, בהערות לסידור רש"י, כי הציון "פירוש של ר' יהודה בר נתן" שייך ללמעלה, לסוף סי' תקפ"ח, שנמצא בד' שונציו שהיה ביד בעל ד"ס בגליון רש"י חולין צ"ו ב', ולקוח מפירושו לחולין].

28) בפ' ר' נתנאל עה"ת: כי מצאתי כתוב בפירושים של חומש שעשה ר' יהודה בר נתן שאדם לבנו (ובנו) וכן בנו קרוי דור אחד, Semitic Studies 486 (עפשטיין במונ"ש 1897, 469). אבל רק לחומש ולא לכה"ק כולם ("צור ביבל").

29) [על המייחסים אותו ל"רש"י" עי' "נספחות"].

30) [קטע מפירוש זה, מכתובות דף פ"ג א' עד דף צ"ג א', נמצא בלנינגרד, אנטונין 287, ודוגמאות ממנו פירסם ירדני הרב אסף בתרביץ, ש"ג מעמ' 30 ואילך בשם "רש"י מהדורא קמא" ועי' גם "נספחות"]. 30a) [עי' להלן פרק IV עמ' 26 [16] ו"נספחות"].

31) שני ה"לשונות" נמצאים בשמ"ק, בשם "מהדורא קמא", גם למטה דף ק"ג א', הראשון סתם ופי' ש"קבל מרבו" הביאו שם בשם "ל"א".

למ"ד דצריכה גט דקדושין שלא מדעת לא אשכחן דתפסי כלל ... וכולה מלתא קבל ואמר כענין זה: אמר רבה מחלוקת בטעות שתי נשים ...⁽³²⁾ בטעות אשה אחת כעין שתי נשים פירשתי ללשון שקבל רבי''. ורש"י שם ד"ה בטעות אשה אחת כתב: ואני שמעתי טעות אשה אחת כעין ב' נשים כגון שקדש רחל על תנאי ואח"כ נתכוין לכנוס לאה ... וקשיא לי נהי נמי דנתכוין לבעול לשם קדושין הא לאו לרחל איכוין ואמאי צריכה גט".

(4) שמ"ק צ"ט א' ד"ה דיקא נמי: דיקא נמי דבאייתי ליה שוה שש בשלש עסקינן ומאי רע רע בדמים לשון מורי' והוא „לשון" רש"י שם צ"ט א' ד"ה דיקא נמי.
(5) שמ"ק ק"א ד"ה מ"ס בשלו: וז"ל רש"י במהדורא קמא בשל כל אדם הן שמיין וכי אתי למגבי ... ודרך זה בנימוקי רבי וניחא. ע"כ". ודברים אלה, ובכלל זה גם דבריו שבד"ה כי פליגי, הם באמת דברי רש"י בדף ק"י ע"א בהוספת ביאור.
(6) שמ"ק ס' א' ד"ה גונח: מפרק הנותק ... מקשיה כך שמעתי' וכ"ז עד 'מקשיה' ממש לשון רש"י בכתובות שם (ס' א') ד"ה מפרק⁽³³⁾; ס"ד א' סד"ה אלא אידי ואידי שתבע הוא כך שמעתי' והוא ברש"י שם ס"ד א'; שם ע"ו ב' ד"ה בעובי: כ"ש (=כך שמעתי), והוא ברש"י שם ד"ה שלשה ימים; שם ע"ז א' ד"ה אכסוה ... לשון הכוסס חטים כ"ש [לשון אחר אבסוהו] לשון אבוס', והראשון הוא לשון רש"י שם. שם ד"ה לא אכלה: ע"א (=ענין אחר) ... כ"ש" והוא פי' רש"י שם; שם פ"א ב': כ"ש, והוא ברש"י; שם פ"ח א' ד"ה מתקיף: ל"א ... כ"ש (והוא פי' רש"י שם ד"ה דמודע) וקשה לי ...; שם צ"ג ב' ד"ה השכר לאמצע: כ"ש וזה הלשון עיקר (והוא לשון רש"י שם בלשונו ממש) לשון אחר ... , וכן שם צ"ח א' ד"ה נתקבלה: כ"ש, והוא ברש"י שם ד"ה עד שיהא⁽³⁴⁾.

כל זה מוכיח למדי שהמפרש הזה הוא תלמיד רש"י.

והתלמיד הזה של רש"י הוא רבינו יהודה בר נתן; כי מה שהביא הרא"ש בקידושין פרק א' סי' ל"ה (ובתוס' הרא"ש קידושין כ"ו ע"ב) מפירושו של הריב"ן ל-כתובות פרק אע"פ נמצא בלשון רש"י במהדורא קמא אשר בשמ"ק שם, דף נ"ה ע"ב ד"ה מתנת ש"מ. ואני מציגם כאן זה לעומת זה:

הרא"ש:

מהדורא קמא:

... מה שאין כן בבריא דקנין לא וכתב הר"ר שמעיה ז"ל (בישמעתין) וכן מהני אלא בפני מקבל כדמוכח בפ"ק כתב הריב"ן בריש אע"פ דיש לדקדק דקדושין דא"ר יהודה ... ומסקנא משמועה זו דאין מועיל קנין סודר

(32) לשון שקבל מרבו" נמצא בפרדס סי' שי"ב. והוא לקוח לנכון מאיזה פי' של רבותיו של רש"י או מאיזה פירוש של חבריו, תלמידי מגנצא ותלמידי וורמייזא

(33) אח"כ הוסיף התלמיד המפרש: וכן בתשובת רבינו משולם (תג"ק סי' קכ"ו), על פי רש"י שבת ע"ג ב'.

(34) ע"ד 'כן שמעתי' שאינו מרמז לרש"י, ראה להלן הע' 40. 'כך שמעתי' בפי הראשונים, מובנו כמו "כך מצאתי".

אמרינן אלא מאי אית לך למימר שלא בפני הקונה מדלא הקנה לו דליתיה למקבל מתנה הכי נמי מאי בחליפין ע"י אחר וכן כתב הריב"ן ז"ל: דפרכת ניקנינהו ניהליה בחליפין כגון ופליאה היא בעיני רש"י (=ר' שיחיה?) דליתיה למקבל מתנה אלמא דחליפין שהרי מעשה בכל יום שקונין בסודר לא הוי אלא בפני מקבל שלא בפני מקבל מתנה⁽³⁵⁾. ופליאה היא בעיני דהא מעשים בכל יום דקנינן שלא בפני מקבל.

והנה מה שהובא בשם "הריב"ן בריש אע"פ" (בכתובות בפ' אעפ"י) נמצא איפוא מלה במלה ב-מהדורא קמא של רש"י בריש אע"פ (נ"ה ב.). וגם מה שהביאו התוספות בכתובות צ"ו א'⁽³⁶⁾ בשם הריב"ן, נמצא בלשון רש"י במהדורא קמא אשר בשיטה מקובצת שם (צ"ו א') ד"ה שתפסה. וזה לשון התוספות ומהדורא קמא של רש"י זה לעומת זה:

תוספות

"מהדורא קמא"

שתפסה מטלטלין. אפילו לאחר מיתה מה שתפסה תפשה ואע"ג דתנאי כתובה ככתובה ולא מתזנא אלא ממקרקעי דשעבוד כתובתה ותנאה אמקרקעי נינהו אפ"ה אי תפסה מטלטלי לאחר מיתה לא מפקינן מינה ... ואע"ג דאמרינן אין תפיסה אלא מחיים הני מילי במידי דמצי טריף ממשעבדי אבל מידי דלא טריף ממשעבדי תפיס אפילו לאחר מיתה. רש"י ז"ל במהדורא קמא (וראה שם ד"ה הג' אמר רבינא). וכן מה שהביאו תוס' בכתובות נ"א א' ד"ה מגי בשם ריב"ן היה כתוב לנכון בקטע שבשמ"ק בפ' אע"פ נ"ו ב' ד"ה כל הפוחת בשם "מהד"ק":

(35) וגם בתוס' קידושין כ"ו ב' ד"ה הג' אלא: מכאן מודקדק ה"ר שמעיה דאין מועיל קנין סודר אלא בפני הקונה שלכך לא הקנה לו בחליפין ע"י אחר ... ופלא גדול היא בעיני ריב"ן שהרי מעשים בכל יום שקונין בסודר שלא בפני הקונה המקבל המתנה. וכי הנכון ככתוב ברא"ש אצלנו: וכתב ה"ר שמעיה וכן כתב הריב"ן בריש אע"פ (ולא כמו שהגיה בקרבן נתנאל שם באות ה' ו') יעידו: (א) תוס' הרא"ש לקידושין (שבס' שמחה לצדיק) כ"ו ב': וה"ר שמעיה פ' בשמעתין וה"ר יהודה פ' נמי בכתובות בפ' אעפ"י דיש לדקדק וכו' וכן כתב הריב"ן א' (1) דפליאה בעיני רש"י שהרי וכו' (ב) ר' ירוחם במשרים נתיב י' ח"ג שכתב: קנין סודר ... כתב ה"ר שמעיה והריב"ן דאינו מועיל בלא מקבל מתנה או הקונה ורש"י (קידושין כ"ו ב' ד"ה ה"ג דליתא, ראה בתוס' שם ומוזנא גם ברא"ש) וכמה פסקנים כתבו דמועיל"ג. (ג) הרשב"א בחי' קידושין שם שכתב: וראיתי בתוס' שהיו מקצת מן הגדולים (ה"ר שמעיה וריב"ן) מוכיחין מכאן דאין קנין ... ור"י ז"ל דחה דבריהם ... — התוס' היה להם בפירוש הריב"ן כנוסח שלנו: בעיני, אבל הרא"ש קרא: בעיני רבי =רש"י (ר' שי, שיחיה? ואולי הנכון: דפליאה, כמו בתו' הרא"ש).

(36) וכן סמ"ג לאוין פ"א והגהות מרדכי ב"ב סי' תרס"ה, ועוד (עי' לעיל).

תוס'

מהד"ק

בפרק אע"פ דייק כו' ופי' ריב"ן דבכל מקום דאית לה ואין האשה בטוחה בו דלא סמכה דעתה תיקנו חכמים שיהא בעילתו בעילת זנות אבל אם היה תנאו קיים כיון דלית לה אין בעילתו בעילת זנות ואלמנה אף על פי דבדרבנן תנאו קיים הכא תנאו בטל דכל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון.

כל הפוחת אפי' בתנאה וכו' כי היכי דדייק ואזיל כלומר מדלא קא מהדר ר' מאיר לר' יהודה הרי זו בעילת זנות ותו לא דהשתא משמע דאכתיב' התקבלתי מנה לחוד' מהדר וקאמ' כל הפוחת משמע כל היכא דפחית לה אפי' בתנאי והאי אפילו לאו דוקא אלא כלומר משמע נמי תנא[ני] שהתנ' נמי בעל פה לפחות לה ממאיתים ומדק' חשיב ליה כה"ג בעילתו בעילת זנות אלמא קסבר תנאו בטל ויש לה מאתים איכא אמאי בעילתו בעילת זנות הא סמכא אכתובה מעלי' כיון דתנאי בטל. כיון וכו' [...] דאתני סמכא דעתא דאמנ' קא מנסב לה הלכך הויה בעילתו בעילת זנות רש"י ז"ל במהדורא קמא.

אחרי כיון וכו' יש חסרון בשמ"ק (ועי' שמ"ק נ"ז א', כי אתא) וכנראה שהדברים היו עוד מפורשים יותר.

הקטעים שבשטה מקובצת לכתובות מפי' הריב"ן או, כמו שהוא רגיל לקרותם, מ-מהדורא קמא של רש"י מתחילים מאמצע פרק ד' (דף מ"ח ע"א)⁽³⁷⁾; כי הכי הזה לא הגיע לידו עד שעמד במקום הזה, ולפני דף זה מביא בעל שמ"ק ממנו רק שני קטעים ש-מצא" באיזה ספר: בשמ"ק כתובות דף ט"ז ע"א ד"ה כיצד מרקדין: ממהדורא קמא של רש"י ז"ל כך מצאתי. וכן שם ד"ה מעבירין: ומצאתי בשם רש"י ז"ל ממהדורא קמא. ובדף ז' ע"ב ד"ה בברכת אירוסין: ובלקוטי קצת פירושים מהגאונים מצאתי כתוב לשון רש"י ז"ל בזה הנוסחא לר' שלמה ... ע"כ ובפירושין שלנו קיצרו ואפשר שנזדמנה למעתיק לשון זה מהדורא קמא של רש"י ז"ל^(37a), מזה מוכח שלא היה אז עוד בידו הכ"י שהוא מביא אח"כ בשם "מהדורא קמא של רש"י". הכי היה בידו לכל המסכת ורק בסופו (בדף האחרון) "חסר קצת"⁽³⁸⁾ ⁽³⁹⁾.

(37) ועוד בדף מ"ח ב' ד"ה מסירתה הרי הוא מעתיקו כ"מצאיה" חדשה: כן מצאתי במהדורא קמא של רש"י.

(37a) [ואמנם ב"נספחות" נראה שבאמת השתמשו "לקוטי הגאונים" ב"מהדורא קמא".]

(38) שמ"ק דף ק"א ב' סוף ד"ה וכל הדר (בסוף המסכת): "כל זה מרש"י במהדורא קמא ונמצא חסר קצת ע"ד סוף המסכת".—עוד חסרונות וטעויות: בדף נ"ו א' ד"ה תרווייהו העיר השמ"ק בתוך לשון הפי': "נראה שיש טעות בספר" ובאמת יש שם חסרון. כן חסר בדף נ"ה ב' ד"ה מתנת ש"מ והעיר שם המגיה: יש כאן חסרון. וכן ק"ט א': ויש טעות סופר בלשון. וראה למשל לעיל II 6 חסרון שהשלמתי ולהלן פרק IV, לכל פ"ו אין רק ב' ציטטים.

(39) [על הראשונים שהשתמשו בו והעתיקו ממנו כמה פירושים בלשונם סתם ועל אלה שייחסו אותו לרש"י, עי' "נספחות".]

III. פירוש פרק חלק המיוחס לרש"י

הפירוש לפרק -אחרון ממסכת סנהדרין אינו שוה לפירושו של רש"י בכל המסכת, לא בלשון, שאינה קצרה ומדויקה כלשון רש"י ולא בדרכי הפירוש; כי הפירוש הזה מרבה להביא בכל דבר פירושים ו-לשונות שונים, מרבה להביא את מורו (מורי, מ"ר) ו-רבו ומרבה להשתמש ב-כך שמעתי (ראה להלן ברשימת לשונות הריב"ן). המפרש אינו רש"י כי אם אחד מתלמידיו, כי מה שהביא בשם מורו ורבו נמצא ברש"י במסכות אחרות:

(1) "רש"י סנהדרין (ק"ו ב'): רש"י חגיגה (ט"ו ב'):

במגדל הפורח באויר מתג העליונה שלמעלה במגדל הפורח באויר. י"מ
מן הלמד מפני מה כפופה למטה⁽⁴⁰⁾ לשון (=יש מפרשים) שדורשין
מ"ר מפי השמועה. ל"א במגדל הפורח גובהו של למ"ד ודורשין בו
באויר הנכנס לארץ העמים ... ל"א ג' מאות כל זאת (=ג' מאות הלכות)
הלכות במגדל הפורח באויר לעשות כישוף... וי"א מגדל דור הפלגה
ולמורי נראה דה"ג ג' מאות הלכות ולי נראה מגדל הפתוח באויר גרסי
במגדל העומד (קרי: הפתוח) באויר ומשנה והן מהילכות אהילות מגדל של עץ שקורין
אחת [היא] באהלות פרק ד' דמשתעי בהכי משטי"ר ועומד בפתח ופתחו פתוח לבקעה
מגדל העומד [באויר] וטומאה בתוכו כלים או לחצר שהוא אויר במסכת אהילות (פ"ד
שבתוכו טמאים וכן (קרי: כן) נראה לר' . מ"א) ישנה משנה מגדל העומד באויר.

הנה הביא מפרש חלק בשם "לשון מ"ר מפי השמועה", מה שהביא רש"י בחגיגה בשם "יש מפרשים". ומה שכתב רש"י בחגיגה כלשון מדבר בעדו: ולי נראה ... כתב המפרש לחלק בשם -מורו: ולמורי נראה דה"ג ...

(2) רש"י חלק (צ"ח ב'): רש"י חולין (י"ט א'):

אלא חילק ובילק אכלי לה. כך היו רגילין לא חילק ידענא ולא בילק ידענא. לא כרבנן
לומר כאדם שאומר וכי שדים ושתות שמעתי דמיירי במחלק טבעת לשנים ולא כר'

(40) הרמ"ה ביד רמ"ה לסנהדרין כתב: וכתב רבי' שלמה ז"ל (ראה להלן) משום רבו שאמר מפי השמועה מגדל הפורח באויר מחוגה עליונה (כלומר הקי העליון וכצ"ל ברש"י) שללמד מסיני [מפני] מה כפופה למטה ולא מילתא היא ..., ובערוך ערך מגדל כתב, אחרי העתיקו כדרכו את פי' ר"ה שהוא גם פי' רה"ג (הובא ביד רמ"ה והיא תשובת ר"ה בתשו' הגאונים ד' ליק סי' ט"ז): פ"א ראשו של למד כלומר עליון של למ"ד למה גבוה מכל האותיות, הערוך בלא ספק העתיק זה מן "פי' מגנצא" כדרכו תמיד (ראה קהוט ב-גרות המערכה ב') ולו כיוון גם רש"י. וכן דרך רש"י להעתיק דברים מיוחס לר"ג בשם "כך שמעתי" או "אני שמעתי" (ראה רש"י חולין י"ט א' ד"ה לא חילק ור"ג שם, שם מ"ג ב' ור"ג, שם נ' ב' ור"ג, נ"ט ב' ור"ג, וכל אלה נמצאים גם בערוך ערך חלק, אסטומכא, הדר ב'; חולין קל"ג א' נוף הוה, אני שמעתי ... וכ"ה בערוך ערך נוף ונעתק שם לנכון מ-פי' מגנצא" והשוה בית תלמוד II עמ' 99) ולכן כתב זה המפרש לחלק בשם "מפי השמועה", וראה לעיל הע' 34. ובמנהיג ה' תפלין (ד' ברלין דף ק"ח ב'): ל' צריך לפרוח בצוארו למעלה כלפי פניו מדאמר בחלק ... במגדל הפורח באויר ופרש"י בעוקץ הלמד שכולט לפניה. ואולי העתיק מרש"י לחלק ולא מפי' תלמידו שלפנינו.

יאכלוהו ובמסכת חולין לא חילק ידענא יוסי שמעתי דמיירי במבלק הסימנים ולא בילק ידענא ולי נראה דמשמעות לשון חילק ובילק לשון חורבה כמו בוקה ומבוקה ומבולקה...⁽⁴¹⁾ ונראה ל מו רי דאין לו משמעות לא הכא ולא התם ל"א⁽⁴²⁾ חילק ובילק ב' דייני סדום ... לישנא בעלמא הוא.

גם כאן הביא המפרש בשם מורי, מה שנמצא ברש"י לחולין.

(3) רש"י חלק (ק' א') : רש"י פסחים (נ"ג ב') :

א"ל ההוא סבא יישר וכן אמר ר' יוחנן כדברין יישר שפיר קאמרת וכן אמר ר' יוחנן ור' יוחנן נמי הכי קאמר כדאמרת מ"ר ולא ולא גרסינן יישר (והשוה רש"י גרסינן וכן אמר ר' יוחנן יישר. שבועות מ' א').

(4) רש"י חלק (שם) : רש"י סוטה י' א'

שמשותין כמו שמש ומגן (תהלים פ"ד) מ"ר [שנאמר כי שמש ומגן ה' אלהים] ונראה לי שמשותין חלונות שהשמש זורח שמש לשון חומה כמו ושמתי כדרכי בהם ושמש ומגן היינו שמש ממש⁽⁴⁴⁾.

המפרש הוא איפוא בלא כל ספק תלמיד רש"י.

ושפהירוש אינו לרש"י יוצא גם מדברי הכותב בעין יעקב בתחילת חלק, שהוא מוסיף שם להמיוחס לרש"י: כל ישראל יש להם חלק וכו' הך בבא אינה מן המשנה אלא אגדה וכתובה כאן כדי להתחיל הפרק בדבר טוב אבל רישא דפרקא (קאמר) הכי ואלו שאין להם חלק לעה"ב ומהדר אהך פרקין דלעיל אלו הן הנשרפין ונראה למורי דהנחנקין ראוי שיקדים לפרק זה ע"כ מצאתי בפירוש אחר שאינו לרש"י. ואע"פ שהכותב חשב שפירוש זה אינו אחד עם המיוחס לרש"י לחלק, שהיה כתוב כבר לפניו ביחד עם רש"י לסנהדרין, הגה המהרש"ל בדפוס ראשון (עי' ד"ס) הגיה כך בתחילת חלק על פי "ס"א", בשינויים קטנים: כל ישראל יש להם חלעוה"ב הך בבא ... שיקדים לפרק זה, דמ"קרא איירי בד' מיתות וכו'. והמהרש"ל לא הגיה כאן על פי ע"י אלא ע"פ "ס"א" שהיו בידו, ודיבור זה חסר באמת אצלנו במיוחס לרש"י, והיה חסר גם

(41) ולי נראה וכו', הוא כפירוש שהובא ברש"י חולין בלשון כך שמעתי, וקשה גם לשון "ולי נראה" אחרי פירוש סתמי (שהוא מעין הפירוש שבתג"ק סי' ק"ד).

(42) לקוח ממיוחס לר"ג לחלק (הובא בערוך ערך חלק ו').

(43) ראה לעיל הע' 40.

(44) כ"ה הנוסח ברש"י שבע"י ואצלנו חסר ומשובש. ובדפוס יושטניאן ובזיליאה שמ"א : שמשותין, חלונות שהשמש זורח בהם ושמש ומגן היינו שמש ממש" ולא יותר. אבל הסיום: ושמש ומגן ... מורה שיש כאן חסרון. והשוה רש"י ישע' נ"ד ב': שמשותין, יונתן תרגם אע"פ ... ויש פותרין לשון שמש, חלונות שהחמה זורחת בהן ועושין כנגדו מחיצה במיני זכוכית צבועים [לנוי ומדרש תהלים פותר "שמשותין ושמש ומגן שיני החומה", וכפ' זה תפס בסוטה וכן פי' הרשב"ם בב"ב דף ע"ה א': "שמשותין, חומותין".

בהעתקתו של ע"י שבקובץ רש"י לסנהדרין אבל בהעתקתו מ-פירוש אחר לסנהדרין היה כתוב (ולחנם התפלא בעל באר שבע שם על המהרש"ל ש-הגיה בלשון רש"י דברי הפירוש). ואמנם לשון זה "ונראה למורי מיוחד להמיוחס לרש"י לחלק (עי' לעיל ולהלן בסוף פרק IV ברשימת המבטאים)⁴⁵.

ובין תלמידיו של רש"י אנו מוצאים סגנון דומה לזה של פירוש חלק רק אצל הריב"ן, שסגנונו ולשונו וכל דרכיו שונים לפי חלק: שניהם מרבים להביא בכל ענין וענין פירושים מפירושים שונים; שניהם מזכירים תמיד את מורם ורבים ("מיר", "רבי"), שניהם כותבים "לשון מורי מפי השמועה" (שמ"ק כתובות ע"ב ב', "רש"י סנהדרין ק"ו ב'); שניהם רגילים על לשונם הלשון "כך שמעתי", "אית דמפרשי", ושניהם משתמשים בפירושים המיוחסים לרגמיה (ראה להלן IV), ובכלל משתנה לשונם תמיד (ראה להלן ברשימת הלשונות)⁴⁶.

ושכך הוא הדבר, יוצא מדף ק"א ע"א ד"ה וברוקק, כי מה שנמצא אצלנו שם נמצא בפירוש בהגהות ר' פרץ לסמ"ק (סי' ד') בשם – ריב"ן. והנני מציגם כאן זה לעומת זה:

המיוחס לרש"י

הגהות ר"ם

וברוקק, שכן דרך מלחשים ובכלל מצוה זו דאת ה' אלהיך תירא יש שלא לרקק קודם הלחש ואסור להתרפאות בדברי תורה כגון הקורא פסוק על המכה

(45) אמנם רש"י במכות ב' א' כתב: התם קאי מסנהדרין סליק דתנן בשלהי אלו הן הנחנקין דהוא סיומא דסנהדרין ... (ועי' באר שבע), אלא שאפשר שרש"י חזר בו בסוף ימיו. – אל הראיות שהבאתי יש להוסיף עוד דברי המפרש צ"ב א': הוי קבל, הוי עניו ותחיה, קבל לשון אפל עשה עצמך אפל ושפל. ורש"י כבר פירשוהו היטב למעלה (דף י"ד א') ולשונו: הוי קבל, אפל. וקיים, ותחיה כלומר הרחק מן הרבנות שמקברת את בעליה, אפלה מתרגם קבלא. וראה במיוחס לרש"י צ"ב א': שהוא בעצמו ובכבודו נפרע מהן והיינו הופעה" והשוה ריב"ן מכות כ"ג ב' ד"ה הופיע. והשוה עוד פי' חלק ק"ו ב' ד"ה האשה, שכובשת, זיתים, טרפיהן, תליסר ורש"י ברכות כ' א'; "רש"י חלק צ"ח א' ד"ה טסיא בראק ורש"י ע"ו ל' א' ד"ה מי בארג; חלק צ"ד א' ד"ה ה"ג ושבת קי"ג ב' ד"ה ה"ג. ובפי' חלק צ"ב ב' צ"ל: וכן לימד רבי יעקב בר יקר אבל מורי גרס ... כמו שהוא ברש"י בעי'. ואצלנו הגיהו בטעות וכן לימדני, מפני שחשבו כי הפי' הוא פירש"י תלמידו. – אחרי כתיב זאת ראיתי בד"ס לסנהדרין (דף ק"ל ע"ב הערה נ') שהעיר: "בכל הדפוסים הישנים: "לימד" והמהרש"ל הגיה "לימדני" והנוסח הישן עיקר כי נראה למי שמכיר בלשון רש"י הקצר והנקי שפי' פרק חלק אינו מרש"י אלא מאחד מתלמידיו וזה שאמר אח"כ אבל מורי גרס כוונתו על רש"י אבל מה אעשה שהרמ"ה העתיק ממנו דברים שלמים וכתב: ורבינו שלמה פירש"י עכ"ל הרב"ג רבינובין (בנוגע להרמ"ה ראה בסמוך). והעתקתי כל לשונו מפני שהוא היחיד שהכיר בעין בוחנת שלו, בלי כל ראיות, שהפי' לחלק אינו של רש"י. – ועפ"י זה תפול ראיתי עפשטיין במאמרו עמ' 137 הע' 8 מרש"י סנהדרין צ"ב ב' הנזכר, כי "מורי" סתם ברש"י הוא ר"י בר יהודה. וכן מה שכתב שם עמ' 138 בדבר פי' ר"י בר יהודה לסנהדרין אינו נכון (ובנוגע ל"מורי" סתם ברש"י, עוד יש לפון בו, כי מה שהובא ברש"י קידושין י"א ב' בשם "רבינו הוקן" מובא ברש"י בכורות נ' ב, בשם "לשון מורי בבבא קמא", וכן מה שכתב עירובין ו' א' בשם "מורי הוקן" כתוב שם ח' א' בשם "מורי" סתם).

(46) הנני להוסיף עוד כי המיוחס לרש"י חלק ק"ו ב' שונה מן המיוחס לרש"י תענית כ"ד ב' וכן חלק קי"ג א' ד"ה שלש מפתחות שונה מפי' תענית ב' א' ופי' תענית הוא לדעתי פי' הרשב"ם, כאשר אוכיא אי"ה במק"א. וכבר העירתי (בהערה 44) כי גם הרשב"ם לב"ב חולק על הפי' לחלק, וחזק מן הרשב"ם אין גם אחד בין תלמידי רש"י, שלשונו וסגנונו דומה מעט ללשון הריב"ן.

להזכיר פסוק על הלחישה ויש לחשים שדרכן לרקק אחריהם ואומר אותן בלשון לעז ומזכירים להם שם בלשון לעז וא"ל רבי דמותר דאין אסור אלא לוחש אחר הרקיקה דנראה שמזכיר השם על הרקיקה ועוד לא נאסר אלא בלשון הקודש אבל בלעז לא. והנה נתברר איפוא כי הפירוש לחלק המיוחס לרש"י, הוא שריד מפי הריב"ן לסנהדרין הנזכר בראשונים (למעלה I).

פירוש הריב"ן לפרק חלק נכתב ביחד עם פי' רש"י לכל המסכת ונעתק עמו עוד בזמן קדמון; כי ה"ר מאיר הלוי מטוליטולא (הרמ"ה) שכתב פירושו לסנהדרין לפני שנת תתקס"ה⁴⁷, מביא פי' חלק ז' פעמים בשם "רבינו שלמה" או "רש"י"⁴⁸ ועל הרוב הוא מביאו, כדרכו תמיד, בשם "אית דמפרשי", "אית דאמרי", "יש מפרשים", "יש אומרים", כמעט בכל דף ודף; למשל צ"א א': יש אומרים ... ויש אומרים ... והשוה רש"י שם ד"ה חלזון; צ"א ב' ורש"י ד"ה פקודה; צ"ו ב': ויש אומרים כדאיתא בגיטין (כמו אצלנו, ואצלנו הוגה: בסוטה) הני ציניאטא ...; צ"ט א': ואית דמפרשי ... ורש"י שם ד"ה אין להם משיח; שם: ואית דאמרי משום דאנכי ... והשוה רש"י שם ד"ה זה העובד; שם ב': ויש מפרשין זמר ... והשוה רש"י שם ד"ה כי אכף וד"ה זמר; ק"ד ב': ויש אומרים מפני ... ורש"י שם ד"ה קולו, ועוד הרבה⁴⁹).

⁴⁷ הרמ"ה כתב פירושו לסנהדרין (יד רמ"ה, שלוניקו תקנ"ח) בחיי הרמב"ם, ראה רמ"ה סנהדרין י"א א' ד"ה ת"ר וכן שם ב' ד"ה ת"ר: "הרב רבי משה נ"ר בר' מיימן נ"ע" וכן כתב עליו בדף צ' א': "ועוד כתב נ"ר" וכן כתב עליו שם "ויש מגדולי הדור" ועל ר' שמואל בן עלי כתב שם "הממונה ראש ישיבה בבבל בדורנו זה" (מה שכתוב שם: וזהו דעת הרמב"ם ז"ל בהלכות תשובה בפ"ח, הוא בודאי רק מט"ס). מזה נראה שהרמ"ה כתב חידושי לסנהדרין לפני מות הרמב"ם (כ' בטבת תתקס"ה). והרמ"ה כבר היה אז איש מפורסם. והוא חתום ביחד עם ה"ר יצחק אבן מגש והר" אברהם בן נתן הירחי (שהיה בטוליטולא בשנת תתקס"ד, הקדמתו לס' המנהיג, ושם ה' סוכה סי' נ"ט) על "שטר ב"ד לשליח קבלה" על גט שנכתב בטוליטולא ביום ג' ר"ח אדר שנת ד"א תתקס"ד (ס' המנהיג ה' גט סי' קנ"א דף ק"ז) ושם דף ק"ח וכן ר' יהודה אלהרייזי שהיה בטוליטולא בשנת תתקס"ה (הקדמת התחכמוני עמ' XVII בהערה) יאמר: ומנשיאי הלויים רבי מאיר הלוי בן טודרוס אין בחכמה מי יערכנו ... ורבי יצחק בן מאיר בן מגש מקור החכמה והענוה" (תחכמוני שער מ"ו, ורשויו תרנ"ט עמ' 350). וראה לעיל סוף הערה 40 בנוגע לבעל המנהיג.

⁴⁸ רמ"ה צ' א', צ' ב' (ובתנם מחקו רש"ל לד"ה וכן אהרן קיים), צ"ו ב', ק' ב', ק"ו ב' (ראה לעיל הע' 40), קי"ב א' וב'.

⁴⁹ ראה רמ"ה סנהדרין ל"ב א': אית דאמרי טעמא ... והשוה רש"י שם ד"ה אינו חזר;

אחריו מובא פי' חלק בשם "רש"י" בחידושי רבנו דוד בונפיד (Bonfed), תלמיד הרמב"ן, לפרק חלק (המיוחסים בטעות להריטב"א)⁵⁰ וכל הקטעים שהביא הוא בשם רש"י הביאים אחריו גם הר"ן בחידושי לסנהדרין⁵¹. שהשתמש הרבה בחי' "היר דוד", בשם "רש"י". אבל כל המפרשים הנזכרים, הם ספרדים וכשמצאו בהעתקה שלפניהם פי' חלק כתוב ביחד עם פי' רש"י לכל המסכת, חשבו כי גם הוא שייך לרש"י. ובכלל מוצאים אנו שמפרשים ספרדים ייחסו גם פירושים אשכנזים – לרש"י⁵² ולכן אין לסמוך עליהם בזה.

IV. פירוש הריב"ן ודרכיו

הריב"ן כתב את פירושו לתלמוד "לפני רש"י"⁵³. כלומר על פי פירושי רבו רש"י ועל פי השמועות ששמע מפי. והעובדה הזאת נותנת לפירושו ערך מיוחד, מלבד ערכם כשהם לעצמם, ערך "מהדורא בתרא" אל פירושי רש"י. ברוב המקומות הולך הוא בעקבות רש"י ובכל מקום שדעתו כדעת רבו רש"י, הנהו משתמש בלשון רבו ומעתיקו ומכניסו בפירושו בלשון רבו, או מוסיף עליו דברים פה ושם⁵⁴. ראה שמ"ק דף ע"ב ב' בטוה ורד ... ורש"י שם. וראה שם צ"א א' ד"ה אלא הכא: ה"ג אי הכי ... וכו' ככתוב במהדורא בתרא (כ"ז הערת השמ"ק) והכי איבעי ליה ... דינר ושאר הלשון כמ"כ במהדורא בתרא (ג"ז הערת השמ"ק) ע"כ; שם צ"ח א' ד"ה כסיתא ורש"י שם; ק"ג א' ד"ה ברכת הבית ורש"י שם; ק"ב א' ד"ה כתנאי ורש"י שם; ע"ו א' מודה ר"מ גרידתא גרסינן. ורש"י שם; ע"ח א' ב"ה איבעיא להו ורש"י ב"ה כתיבת ידו", שהוא בתוס' שם ונמצא בשמ"ק שם בשם "רש"י בכתבת יד ישרן נושן"; פ"א ב' ד"ה ולותבה: ע"א עצה טובה ... ורש"י שם; צ"ד א': ל"א .. ורש"י שם;

שם ל"ד ב': ואית דאמרי לפי ... ורש"י שם ד"ה ולא בצהרים; ל"ה א': ויש אומרים כד... ורש"י שם ד"ה אלא ועוד הרבה. וכן דרכו גם בפי' הוריות (ראה בסמוך).

(50) עי' "הקדמ" ש"א עמ' 131 [וכבר קדמני בזה הרשומה בהקדמתי לריטב"א נדה]. בהמיוחס להריטב"א מובא פי' פ' חלק בשם "רש"י" דף צ"ב ב' ד"ה ונילה ורש"י שם; ק"א ב' ד"ה אנשי עיר הנדחת ורש"י שם ד"ה יצאו, ושם ק"ב א' ד"ה בהמה והשוה רש"י שם ד"ה כמאן ולא פליגא, ועוד שם בסוף הדיבור: "ורש"י ז"ל לא פירש זה".

(51) ח"י הר"ן ק"א ב', ק"ב א', שם ד"ה מס' רחוב: ורש"י ז"ל לא פירש כן, וכל אלה מובאים גם במיוחס לריטב"א (הע' 50). שם ב' ד"ה אלא דעיר אחרת, וזה בא כבר ברמ"ה בשם רש"י (הע' 48).

(52) פי' נדרים המיוחס לרש"י, מובא מאת פרשנים ספרדים בשם רש"י (צומבר במאמרו ובית תלמוד II, 195 הערה 66) וכן פי' נזיר המיוחס לרש"י, מובא מאת "המאירי" הפרובינציאלי בשם רש"י (ראה להלן פרק V) וכן רש"י להוריות, מובא אצל הרמ"ה בשם "רש"י" או "יש מפרשים", וזאת דאמרי', כדרכו ואחריו גם הרא"ש בפירושו, והפי' אינו לרש"י כ"א פי' אשכנזי, כאשר אוכיח אי"ה במק"א. וכן פי' תענית שכבר ביררה הבקורת שאינו לרש"י, וכפי שרמזתי למעלה הוא שייך לתלמידי רש"י (לעיל הע' 46) מובא אצל כמה פרשנים מחצי המאה ה"ג והלאה וביניהם גם "מגיד משנה" בה' תענית, בשם רש"י (וראה בי"ת שם ודו"ד ח"ד עמ' 293).

(53) שלשלת הקבלה ד' וורשו דף כ"ג א'; תשו' מהר"ם ד"פ סי' שי"ח והגהות מרדכי ב"ב סי' תרס"ה והוא הדבר הנעתק בשמ"ק כתובות צ"ו א' (ראה לעיל); "מפי רבו רבינו שלמה" (ראב"ה עירובין סי' שפ"ה). (54) ראה לעיל II 6—1.

ק"ג ב' ד"ה שמעון: ל"א ... ורש"י שם; ק"ד א' ד"ה הולך ורש"י שם; ק"ד ב' ד"ה היג אל ר' אבא ורש"י שם; צ"ו א' למס מרעהו ... ורש"י שם; צ"ז א' אי הכי ... ורש"י שם; ק' א' ד"ה מהו דתימא, שם ב' ד"ה סבור ועוד הרבה. וכן מנהגו בפי' מכות. ראה תוס' רי"ד ב"ב קי"ג א' והמכריע סי' כ"ה והשוה רש"י מכות ו' א' (והשוה בית תלמוד II, 194). וכן בפי' יבמות שלו. ראה או"ז ח"א סי' תרל"ח: כדפי' רש"י ז"ל וכן ריב"ן זצ"ל והוסיף שאם לא ...; עוד שם באו"ז: ... עכ"ל רש"י וכן פי' רבי' יהודה בר נתן זצ"ל הכל כרש"י והוסיף דאי בעי ... ואמרה דברים הניכרים וכו' וסיים הכל כמו רש"י. ובסי' תרס"ה: פירש"י ... עכ"ל וכן פי' רבי' יהודה בר נתן זצ"ל והוסיף ואמר עוד מעל רגלו ...; ועוד שם סי' תרל"ח עמ' 175 ב': פרש"י ... וכן פי' ריב"ן ושקלה ...; שם סי' תרס"ח: ופירש"י וכן ריב"ן ... וכן בסי' תרס"ט ועוד. וכן בפירושו לסנהדרין, או"ז ח"ד סי' י"ג: בפירושי רש"י ור' יהודה ב"ר נתן ...; ושם סי' נ"ו ועוד כ"פ רש"י וריב"ן. וכן בפי' סוכה שלו. ראה או"ז ח"ב סי' ש"ט. וכן בפי' ר"ה, תוס' רי"ד ו' ב': פתרון המורה שפי' ... ואחריו הלך גם רבי' יהודה בר' נתן זצוק"ל ...

הוא משתמש בפירושי רש"י למסכת זו שהוא עוסק בה וגם בפירושי רבו שבמקום אחר⁽⁵⁵⁾ לפעמים בלשונו ולפעמים בהוספת דברים פה ושם, וכן בפי' כתובות, שמ"ק ס' א' ד"ה גונח ורש"י שבת (לעיל הע' 33); שמ"ק ע"ז ב': בעלי ראתן חלשים ... ורש"י נדה י"ז א'; שמ"ק צ"ב ב': ל"א שק קשור מלא רוח ורש"י ב"ק ט' א' (ובכתובות שם וב"מ י"ד ב' פירש"י כפי' הראשון); שמ"ק שם: מכי דייש אמצרי שמגביה המצרים ומתקנן ורש"י ב"מ י"ד ב'; שמ"ק ק' ב' ד"ה יתמי ורש"י יבמות קכ"ב א'; פי' פרק חלק צ"ב ב' ד"ה וטעו והשוה רש"י בראשית ט"ו י"ג ושמות י"ב מ' ורש"י מגילה ט' א'; שם צ"ז א' ד"ה שני אלפים תהו ודיה שני אלפים תורה (מיר') ורש"י ע"ז ט' א'; ק"ד א' ד"ה וישבו וד"ה המה הקינים (מיר') ורש"י סוטה י"א א' ע"י שם; שם ק"א א' ד"ה לנטוע ורש"י במדבר כ"ד ו' ורש"י ברכות ט"ז א'; פי' חלק צ"ח ורש"י חולין, ק"ו ב' ורש"י חגיגה, ק' א' ורש"י פסחים וסוטה (לעיל III 4-1); שם ק"ו א': לשון אחר דגלדא ... ורש"י פסחים ק"ט א'.

כשהוא משתמש בפי' רש"י, הנהו משתמש בפירושו מ-כתיבת ידו, שהם פירושי רש"י ב-מהדורא בתרא, המוגהת ע"י רש"י עצמו⁽⁵⁶⁾: שמ"ק כתובות ע"ח א' ד"ה איבעיא להו ותוס' שם הביאו כזה בשם -פי' רש"י בכתיבת ידו' והוא נמצא מועתק בשמ"ק ובו השתמש הריב"ן (לעיל). וממנו (או מפי השמועה) לקוחים כנראה גם דברים אחרים שהביא בשם רבו, שאינם נמצאים בפי' רש"י שלנו, ראה למשל שמ"ק פ"ח ב' ד"ה מתני' הוציאה.

מצטיין הוא הריב"ן גם בזה, ששב אל מקורותיו של רש"י, אל קבלותיהם ופירושיהם של חכמי אשכנז, רבותיו של רש"י וחבריו והוא משתמש הרבה מאד בפירוש

(55) ראה בית תלמוד II, 195 הערה 64 על אודות פי' ריב"ן למכות.

(56) [ע'] 'נספחות'.

המיוחס לרגמ"ה (//פירוש מגנצא") ומעתיק בכמה מקומות לשונו סתם בלי הזכרת שמו: שמ"ק כתובות ק"ג א' ד"ה וליתבו: ל"א ברכת הבית ברובה, מזונות לשנים מזונות לשלשה וליתבו לה לפי בה"ב כלומר ... וכ"ה במיוחס לר"ג ב"ב קמ"ד א' (כן פי' אמנם גם ר"ח, ראה תוס' כתובות שם אבל הריב"ן לקח פי' זה לנכון מן המיוחס לר"ג); שמ"ק שם ק"ח ב': ופשט לו את הרגל כלומר אם היית תולה אותי ברגל על העץ איני נותן לך כלום ל"א שאמר לו טול רגלי שאין לי מה שיתן (ליתן) לך לישנא אחרינא כאדם שמתלוצץ בחבירו וטופח לו ברגלו ואומר לו אפי' מן הטיט של תחת רגלו אינו נותן לו" וכ"ז נמצא בערוך, שדרכו להשתמש תמיד במיוחס לר"ג ולהעתיק ממנו סתם (קהוט בנרות המערכה ב'), ערך פשט א': בפ' אחרון דכתובות ... ופשט לו את הרגל כלומר שאמר לו טול רגלי שאין לו המעות שפסק ליתן לו, לשון בני אדם הוא פ"א אם היית תולה אותו (אותי) ברגל של (על) עץ אינו (איני) נותן לך כלום פ"א באדם (כאדם) מתלוצץ בחבירו וטופח לו ברגלו ואומר לו אפי' [טיט] שתחת רגלי איני נותן לך. ורש"י בכתובות שם כתב תחילה את הפי' הג' שברייב"ן: כאדם שמתלוצץ ... סתם ואח"כ כתב: ואני שמעתי ... כפי' א' שברייב"ן. רש"י לא לקח איפוא מן הערוך (וראה לעיל הע' 40), כי אם שמע מרבו או מצא כן במיוחס לר"ג. ובוודאי העתיק זה גם הערוך כדרכו מהמיוחס לר"ג והשתמש בלשון פ"א כדרכו תמיד בהעתיקו ממיוחס לר"ג. וגם הריב"ן לא לקח מן הערוך, כי הסדר בערוך שונה מפי' הריב"ן, כי אם מן המקור הראשון⁵⁷.

וכי השתמש הריב"ן מלבד בפי' רש"י גם במקורות אחרים שהיו לפניו יוצא מכמה מקומות, שהוא מביא יחד עם פי' רש"י רבו גם "לשון אחר" לפניו או לאחריו, כמו פ"ו א': אית דמפרשי, פ"ט א': ל"א, צ"ג ב', צ"ד א' וב', ק"ה ב', ק"ז א', ק"ב א'. ובדף פ"ח ב': ל"א .. ל"ש (לא "שמע" לשון זה אלא פי' שלו הוא), ומזה יש ללמוד שכשהוא כותב "לשון אחר" סתם אינו שלו, כי אם דברי אחרים. ובדף צ"ג ב': ... כ"ש (רש"י) וזה הלשון עיקר לשון אחר ..; אויז ח"א סי' תרל"ז: זה שמעתי (רש"י שם) ועיקר ל"א ...; ובדף ק"ד ב' וק"א ב' ד"ה וכל (ל"א פיסת ...) ל"א ושניהם לא כרש"י. וגם בפירוש פרק חלק השתמש בפירושים המיוחסים לרגמ"ה; ראה חלק צ"ח ב': ל"א חילק ובילק שני דייני סדום שהיו שמותיים כן" ובערוך ערך חלק ו' מובא זה בשם "רבינו גרשום" לסנהדרין; ק"א ב' ד"ה נתמכמך בבנין: נתמכמך בבנין של מצרים ... ופי' זה נמצא גם בערוך ערך אנגריא; ק"ד ב' ד"ה בי טמא, בית האבל ... לשון אחר טמא אבל האותיות באטב"ח ואלב"ם טמא אבל (כ"ה בע"י) ובערוך ערך טם: אגרא דבי טמא פירוש אבל ויוצא באטב"ח ובאלב"ם" וכ"ז העתיק הערוך בל"ס ממיוחס לר"ג, כדרכו תמיד, ומשם לקחם גם הריב"ן. ומסופקני אם השתמש

⁵⁷ קהוט בחשבו כי הפי' שבשמ"ק שייך לרש"י, כתב (שם): "הריי שרש"י משתמש בערוך וגם אפס קצחו תראה ברש"י בדפוסים בשם ואני שמעתי וכיוון לערוך" אבל כשם שרש"י לא כיוון לערוך (לעיל הע' 40), כן לא לקח לדעתי גם הריב"ן מן הערוך (וכי רש"י השתמש בר"ג כבר הרגיש גם קהוט בנרות המערכה ב' עמוד ח' בשעה שכבר באו לידו פירושי ר"ג).

הריב"ן בערוך, שאינו מביאו בשום מקום. וראה עוד רש"י סנהדרין צ"ד ב': 'ואם לאו אעשה אותו גליל הגוים גלילה בגוים, שמתגלגל בחרפה בכל הגוים ל"א גליל לשון גללים מיר' ובערוך ערך גל ז': 'פי' גלילה שיגלה בגוים פ"א כמו כגללו לנצח יאבד'. הערוך העתיק זה לנכון מ"פי' מגנצא" אבל הריב"ן הביא זה בשם מ"ר' (רש"י) וקרוב שגם רש"י לקח זה ממינוחס לר"ג, או קבלו מרבו, כחברו בעל הפי' המינוחס לר"ג. וראה סנהדרין צ"ד א' ג' לשונות וכן ק' ב', ק"ד ב', ושם ק"א ב': 'מ"ר ל"א ... ל"א ... ; ק"ו ב': לשון מורי מפי השמועה ל"א ... ל"א ... ולמורי נראה ... וכ"ז העתיק לנכון ממינוחס לר"ג.

והשתמשותו הרבה בפירושים ההם היא שגרמה, שאנו מוצאים בפירושי את הלשונות והמבטאים המיוחדים לפירושי האשכנזים ההם, כמו 'ענין אחר', 'אית דמפרשי', 'אית דפרשי', 'אית דאמרי', 'אית דגרסי', 'אית ספרים דכתיב בהו' ... , 'אית ספרים דלא כתיב בהו' ... (ראה להלן ברשימת הלשונות), מבטאים שהם אופיים לפירושי האשכנזים⁵⁸). ואולי השתמש גם בפירושי 'תלמידי ר' יצחק הלוי' ובכללם גם בפירושי גיסו הישיש ממנו ר' מאיר מרמרו. ראה סמ"ג עשין מ"ח (דף כ"ה ע"ג) בשם 'רבינו מאיר' וכל זה נמצא בלשון זה בשמ"ק כתובות ק"ב א' ד"ה א"ל רבינא, בלשון ראשון ול"א שם הוא לשון רש"י (וראה להלן VI).

יחד עם פירושי האשכנזים השתמש כנראה גם בפ' רבינו חננאל: שמ"ק כתובות דף נ"ג ב' ד"ה מי שמיע: ובנמוקי רבנותא כתיב דבארוסה שמת הארוס שלה קא בעי אם יש לה מזונות מבני הארוס ... והוא פי' ר"ח ואחריו הרי"ף (מובאים בשמ"ק שם). וגם ר"י הזקן קורא את פי' ר"ח בשם 'נמוקי ר"ח' (תשו' מהרי"מ בר ברוך ד' קרימונה סי' צ"א). וראה עוד שמ"ק צ"ד א': 'ל"א אף היא לא תפרע אלא בשבועה ... גמגום', אולי כיוון לפי' ר"ח שהובא בתוס' שם; ושמ"ק כתובות ע"ב ב' ד"ה בטווה: וי"א בטווה ... והוא פי' ר"ח, מובא בתוס'.

מלבד אלה השתמש הריב"ן כנראה גם בפירושי חבריו תלמידי רש"י, כפירושי רבנו שמעיה תלמיד רש"י. ראה שמ"ק כתובות נ"ה ב' ד"ה מתנת שכיב מרע (הבאתיו לעיל II) שהוסיף על דברי ר' שמעיה (בקידושין) שהיו לנגד עיניו (שהובאו בתוס' ובתוס' הרא"ש קידושין כ"ו ב'): 'ופליאה היא בעיני ... (ראה לעיל שם והערה 35). ואפשר שכבר ראה גם פירושי הרשב"ם (שהיה אמנם בן רבנו מאיר גיסו אבל תלמיד רש"י כהריב"ן וכתב הרבה מפירושי בחיי רש"י). ראה ריב"ן מכות כ"א א': 'ואית דמפרשי ... כך לשון ח"ה" ובתוס' כתובות ס"א ב' מובא זה בשם 'רשב"ם' (וראה 'תוס' שאנץ' למכות שם: איכא בינייהו שפחות, רשב"ם האריך בו) וכן בפ' הריב"ן לכתובות שבשמ"ק ס"א ב' ד"ה ר"פ אמר, מרמז הריב"ן להוציא מפי' זה. ואפשר איפוא כי אליו כיוון במכות שם⁵⁹). וראה עוד שמ"ק כתובות ק"ג א' ד"ה וליתבו:

⁵⁸ עפשטיין במאמרו עמ' 124 ו-126 וראה להלן VI.

⁵⁹ אבל איני יודע פתרון הנוטריקון ח"ה, האם 'חבירי הרב' ? לפי הרצ"מ (אור החיים עמ'

471) הביא הרשב"ם את דורו הריב"ן בפ' אבות, והוא מסתייע ממדרש שמואל פ"ה משנה כ"ד שכתב:

ברכת הבית ברובה, לפי רוב בני אדם מתברכת הבית' וזה כפי' רשב"ם ב"ב קמ"ד ב' (עי' תוס' שם) ואח"כ הביא הריב"ן את פי' המיוחס לר"ג בב"ב שם (לעיל עמ' 26 [16]). וראה עוד שמ"ק כתובות צ"ז א': ל"א (הראשון כרש"י) אי הכי משום דארבי בעקולי הו' קיימי אמר ר"נ דהדרי אפדני לעתיד לבא כי לא הו' ארבי בעקולי. הלשון הזה משובש וחסר וסתום ואולי כבר היה לפניו פי' רשב"ם שהובא בתוס' ד"ה אי הכי וצ"ל: ל"א אי הכי [אי] משום דארבי ... אפדני [מאי קאמר נמצאת מכשילן] לעתיד ... וזה כפי' רשב"ם. והפירוש שלו שבתוס' יבמות צ"ט א' הוא בניגוד לרשב"ם (שם ס"ב ב', עי' לעיל).

כאמור לעיל, עמד הריב"ן תחת השפעת פירושי רש"י רבו והלך בעקבותיו. אבל אף על פי כן, אינו נכנע מפני כבוד גאון רבו ועומד הוא בפירושו ברשות עצמו: אינו נמנע מלהשיב על פירושי רבו ולומר עליהם ש-אינם עיקר' ושיש בהן -גמגום' (דופי"ה⁶⁰). ראה שמ"ק כתובות פ' א': כ"ש [לשון אחר] כמוציא ... וזה עיקר, והראשון לשון רש"י; פ"ח א': ... ל"א ... כ"ש (רש"י) וקשה לי ... וראשון עיקר; צ"ט א': ... לשון מורי (רש"י) ל"א ... ואחרון עיקר כך שמעתי; ק"ג א': ל"א שעושין מלאכה ... מיציאתה (לשון רש"י) גמגום; חלק ק"א א': ... מ"ר ל"א ... ועיקר; שם ק' ב': ... מ"ר ונראה לי ...; שם ק"ו ב': ולי נראה ... וראה למשל גם תוס' יבמות ק"ח ב'.

ולפעמים מביא הוא פירושים אחרים ואת פירוש רבו אינו מזכיר כלל⁶¹ ורגיל הוא לכתוב יחד עם פי' רש"י רבו גם לשון אחר מבלי להעיר כלל למי משפט הבכורה⁶². כל זה מראה כי לא תמיד הלך לב הריב"ן אחרי פירושי רבו. אופיי הוא גם פירושו על המאמר התלמודי -כל החולק על רבו כחולק על השכינה' (סנהדרין ק"א): חולק על ישיבתו (וראה באר שבע שם).

דרכו לאסוף בפירושו את רוב הפירושים השונים שמצא בפירושים שהיו לפניו ו-ששמע', ולפעמים מביא הוא כשלושה וארבעה "לשונות" יחד⁶³.

את נוסחאות ספרי התלמוד מבקר הוא בבקורת חריפה ורבות מאד הן הגהותיו ותיקוניו, עד כי בפרק חלק לבדו, למשל, הגיה כשלישים פעם. בכמה מקומות מגיה הוא את הספרים ובמקומות רבים מביא נוסח "ספרים" אחרים (ראה להלן ברשימת

ורשב"ם ז"ל כתב בן בג בג וכו' שמעתי מדודי הר"י בן הרא"ש ז"ל הענין כי גרים היו ולהסתירם מן המלשינים נקראו כך והן בן אברהם ושרה שנתוספו הה"א על שמותם, ומגיה במקום "בן הרא"ש" - בן הר"ר נתן, אבל טעות נפלה במדרש שמואל, כי כל זה נמצא בפי' ר' יוסף נ' נחמ"אש לאבות ומשם לקוח כל הלשון! אמנם הפירוש נמצא גם בפי' אבות לר' יעקב בר שמשון, שהיה ג"כ תלמיד רש"י, סוף פ' אחרון (מח"ו עמ' 563): שמעתי אני הכותב דבן בג בג וכן הא גרים היו... ולא רצה לפרסם וכינה המסדר בלשון הצנע ... (לא "מפני המלשינים" אך מפני "כבודם", ראה שם) אבל מלשון "אני הכותב" נראה שהוא שם הוספה מאוחרת, וראה צונץ צ"ג 31.

(60) בחלק ק"ב א': "אף תורתו לא היה בה שום דופי" מפרש "שום דופי" גימגום בתלמודו..

(61) שמ"ק ק"ד ב', ק"א ב' (לעיל עמ' 27 [17]).

(62) לעיל עמ' 26-27 [17-16]. נגד זה ראה לשונו בשמ"ק כתובות צ"ג א': ... כ"ש (רש"י)

וזה הלשון עיקר לשון אחר ... (63) ראה לעיל 27 [17].

הלשונות). וראה שמ"ק כתובות ע"ט א': -לא גרסי' פשיטא, ... פשיטא לא נחא כיון דליכא בעיא בתריה ולא גרסי' ליה' והשוה רש"י שם; שם פ"ו א': דמי ניירא הכי נמי איתא בפ' הגזול ... אבל הכא ... ואגב ריהטיה גרסי הכא; ק' א': ... ה"ג סמוך להך לא קשיא הא דטעו ובקדושין גרסינן לה כמו שהיא כתובה בספרים כאן ...; נ"ח א': ה"ג ... ולא גרסי' ... ומאן דגרס ליה מפרש ... (והוסיף והגיה שם רב אחד: אין לשנות הספרים דתנן ...); נ"ט א': ויש נוסחאות דלא גרסי ... לא הכא ולא בפ' אע"פ אלא כך גורסין ... והיא ישרה בעיני כי מה לייתר לשון ללא צורך; מכות כ' א': וכמדומה דלא גרסינן ליה ... וראה גם פי' חלק דף צ"ז א' ד"ה אשר חרפו.

רגיל הוא הריב"ן להעיר לפעמים בפירושי על פסק ההלכה או על תולדה היוצאת מן ההלכה שבתלמוד: שמ"ק כתובות פ"ו א': והאינא דיינינן ...; שם פ"א א': מדר' אבא שמעינן ...; צ"ד ב': ומכאן ...; פי' חלק ק"א א': ויש לחשים ...; מחזור ויטרי עמ' 253: מהכא שמעינן ...; שם עמ' 286: מיכן ...; או"ז ח"א סי' תרס"ד: והשתא נהוג עלמא ...; שם ח"ב סי' ש"ט, או"ז ח"ד סי' ס"ז, שם סי' פ' ועוד בכ"מ. ואפשר שע"כ נקראו פירושי בספרי הראשונים לפעמים גם בשם "תוספות"⁶⁴, שם שניתן גם לפירושי הרשב"ם (תוס' ר"י שירליאון לברכות בברכה משולשת דף כ"ז ע"ג, או"ז ח"ב סי' רנ"ו עמ' 116 א'). אלא שבכלל היה שם "תוספות" רגיל יותר משם "פירוש" מימות ר"ת והלאה והחליפו את של זה בזה (ראה הישר לר"ת סי' רנ"ב, שנקראו שם פירושי רבנו מאיר אביו בשם "תוספות").

פשוטן היה הריב"ן ובפירושי לתלמוד אנו מוצאים פה ושם גם פירושים יפים לכה"ק: שמ"ק כתובות דף ע"ה א' ד"ה ראה: מקרא זה נאמר על לעתיד לבא ... ור' מיאשה דריש להאי איש ואיש ...; ק"ו א' ד"ה בפרכות: דכתיב אך ... כלומר ..., שם קי"א ב': הוי ציון המלטי כשפסקה מלכות בבל נאמר המקרא הזה ... הוי ציון כלומר את ציון כנסת ישראל היושבת בבבל עכשיו הגיע עתך להמלט ... הוי לשון קומפליינטו ובלעז אה כאדם שאומר לחברו: יאה פלוני, כמו שאתה יכול לעשות הדבר הזה היטב! דאה לשון שמחה כאדם שמשחק ואומר אהאי"; חלק ק"ב א': ודוּתן דכתיב בקרא היינו כפר הסמוך לשכם ונקרא על שם שכם אי נמי כמדרשו ...; ק"ד ב': נביא היה מתנווד ... כמדומה לי נביא ... (והשוה רש"י איכה א'), שם צ"ה ב': "יצחק, אין מקרא בידי", כי הוא מפרש "ויצא יצחק לשוח בשדה", לטייל כפשוטו. ודרכו להטעים בהרבה מקומות שהדרשה שבתלמוד היא רק "דרשא בעלמא" ופשוטו של מקרא אינו כן, או"ז ח"א סי' תרס"ט מפ' יבמות: ולא שמצוה כן שהרי פשוטו של מקרא לא בא אלא ללמדינו ..., מכות כ' ב': דהאיך יהא מוציא הפסוק מידי פשוטו; שמ"ק כתובות ס"א א': בעלייתו של בעל עולה עמו, לחיים נתנה לו ... ואסמכתא בעלמא היא; ס"ב א': דמשמעות הענין משמע ... אלא דמקרא יתירא דהבאה והיוצאת דריש ...; נ"א א': ושני מקראות הללו כתובים

64) הגהות מרדכי סנהדרין סי' תשכ"ו (לעיל עמ' 15 [5]). וראה דוד' ח"ד עמ' 298

וגם גידמאן ב"התורה והחיים" ח"א עמ' 28—29.

במזמור אחד ודריש להו הכא כי הדדי, שם ע"א ב': ונראה בעיני דהאי כמוצא שלום משמע ליה לשון ... : חלק צ"ט א': ופשיטה דקרא מיהא גבי מתי מדבר אבל מדכתיב אקוט; שם צ"ד א': ולא גרסי' תחת כבודו ולא תחת כבודו ממש דמשמע דמקרא נפקא לזה ... ומהיכא תיפוק ליה אבל השתא דרשא בעלמא דריש ליה, צ"ה ב': ר' יוחנן מקרא לא דייק להו אלא ה"ק ... וקרא משמע כנוקף זית ... וראה עוד שמ"ק כתובות ס"ב א': שנה שנה בה"א אליף מתחלפת בה"א דכתיב והאיש משתאה לה כמו משתהה והיינו דמתרגמינן וגברא שהי⁶⁵). וראה מכות כ"ג א': וכ"ש אם כפשוטו דמשמע אלפים עד סוף כל הדורות, שם ב': ואינו שם דבר.

סגנונו ולשונו ארוך משל רש"י וקצר משל הרשב"ם. מלים הנזכרות בתלמוד רגיל הוא לתרגם תמיד צרפתית וגם במלים מצויות דרכו כן: מכות כיב ב': נפרמו דשקושרר"א בלע"ז; כ"ג ב': בלע"ז דרובי"ר; כ' א': מקום שלועזין טנפל"א ... הסנטר שלועזין מנטן; כ"א א': קעקע פוינטוורי"ר; שמ"ק כתובות ע"ה א': קיוהא אנגרו"ר בלע"ז; פ"ד ב': בסימטא פירוש בזוית קרן הבתים ובלע"ז אנגלר; פ"ה ב' דגייס ביה פירוש מכירו ורגיל אצלו ובלע"ז פרודירא; פ"ו ב': חנונית אושטליי"א בלע"ז שהושיבה בחנות ... אפוטרופוס וילי"ן בלע"ז שהפקידה ... , צ"ח א': כסיתא דיתמי, אלמוגים קוראל"י בלע"ז. ק"א א': לסיכרא, נמל פורט"ו בלע"ז. ועוד; סנהדרין צ"א א': עכבר, שקורין אשקורו"ל; צ"ג ב': ריבדא פיניור"א בלע"ז כוסילתא שם כלי המקיז פלנמא"ל (והשוה ריב"ן מכות כ"א א'); צ"ד ב': משך, וש"ן בלע"ז; ק' א': מגדים דינטר"ס בלע"ז; ק"ג א': חרולים אורטיג"ש; ק"ד ב': בן קלסתר מלך אשקנצ"ק בלע"ז; ק"ה ב': כרבלתא קרישית"א בלע"ז; ק"ח א': מהמהם אשטרי"א בלע"ז; ק"ט א': גר קוררנט בלע"ז כמו מים הניגרים; שם ב': דפדע עשה לו פצע ... כפרדורא בלע"ז, ועוד. ולפעמים מביא, כרש"י רבו, דוגמאות מן החיים והמציאות שבזמנו: שמ"ק כתובות ס"ב א': בי בני כעין אשתיבא והיתה קרקעיתה של נסרים כעין של כו' [שלנו] ... ס"ה א': בשופריזי ... והן אותן כלי זכוכית שקורין מדרג"ש (נזכרים גם אצל רש"י); סנהדרין צ"א א': מה כלי זכוכית ... שכשהוא עושה אותו יש לו שפופרת ונופח לתוכה וכן נשמע מפי האומנין; ק"ו ב': שואבת, מגבהת מתכת בלא נגיעה כעין אותה שלועזין קלאמיס"ה בלע"ז, ק"א א': כגון שעושיין לאדם שחש בעינו מקיפין עינו בטבעת, שם: שכן עושים כשאוברדין שום דבר שואלים במעשה שדים והם מגידים להם ...

מבטאיו המיוחדים לו בפירושו לתלמוד ולשונויותיו, הם:

א. בציון המקורות שמהם שאב את פירושו ודבריו:

מורי. מכות כ"ג א': מורי; שמ"ק כתובות צ"ט א': לשון מורי; ונראה למורי ... חלק צ"א א', צ"ה ב', צ"ו א', צ"ז א', צ"ח ב' (עי' לעיל עמ' 21 [11]); ולמורי נראה – או"ז ח"א סי' תרס"ט, חלק ק"ו ב'.

(65) וראה למעלה עמ' 16 [6] כי כתב גם פירוש לחומש.

מ"ר. מכות כ"ב ב', כ"ג ב'; מחזור ויטרי עמ' 233 ו-286; חלק צ"ז ב', ק' ב', ק"ג א'; ק"ד א' 66, ק"י ב'.

... מ"ר, לישנא אחרינא ...; ל"א ... מ"ר. מכות כ"ג ב', כ"ב ב' (כך נראה לרבי לישנא אחרינא ... מ"ר), שם (לשון אחר מפי רבי ...); חלק צ"ד ב', צ"ז א', ב', ק"א ב', ק"ו א', ק"א א'; שמ"ק כתובות צ"ט א' (לשון מורי ל"א ...), חלק ק"ו: לשון מ"ר מפי השמועה ל"א ... ל"א ...

לשון מורי מפי השמועה. לשון מ"ר מפי השמועה. שמ"ק כתובות דף ע"ב ב', סנהדרין ק"ו ב'.

רבי. (יר'). פי' כתובות בשמ"ק ע"ז א', פ"ח ב', ק"א ב' 67; או"ז ח"ב סי' ש"ט וסי' שט"ו; ראבי"ה סי' שפ"ה (פי' ר"י בר נתן מפי רבו רבינו שלמה), מכות כ"ב ב' (מפי רבי) 68.

ובספרי הראשונים בכ"מ ריב'ן בשם רש"י כמו או"ז ח"ב סי' תרס"ד, חיד סי' מ"ב, מ"ג, נ"ד, ע"ב ועוד 69.

א"ל רבי. סנהדרין ק' א', ק"א א'; שמ"ק כתובות נ"ד ב' (ורבי' אמר), סנהדרין צ"ד א' (ומורי אמר) 70.

כן נראה לרבי. מכות כ"ב ב', כ"ג א', סנהדרין ק"ו ב'.

כן נראה בעיני רבי. מכות י"ט ב': כן נראה בעיני רבי ועיקר, שמ"ק כתובות נ"ד א': לפיכך נראה בעיניו כן.

כן קבל רבי. מכות כ"ב ב', כ"ג א' ב' 71; פי' כתובות בשמ"ק: כן קבל רבי ...; ומורי קיבל ... וכולה מלתא קבל ואמר ... פירשתי ללשון שקבל רבי (לעיל II 3-2) ומ"ר 72 קבל (שם ע"ד א').

66 בדף ק"ה א': "שתום העין, שתום פתוח כמו שתומו ניכר כלומר עינו אחת פתוחה ... והיינו דמרגמינן דשפיר חזי מ"ר ואית דמפרשי שתום כמו שתום ולא מילתא היא" כ"ה בד' שונצינו (ראה ד"ס שם הערה ח') ובע"י. אבל בכל הדפוסים הישנים אין כאן "מ"ר" (ד"ס שם) וכן נכון, כי מה שהובא בשם מ"ר נמצא ברש"י במדבר כ"ד ג' בשם "יש מפרשים" וברוב כ"י של רש"י אינו כלל וכן נראה מהוספת ר' יוסף קרא שם: ואומר אני ..., שלא היה זה לפניו ברש"י (ראה רש"י על התורה הוצאת ברלינר). ופי' זה נמצא גם בערוך ערך שתם ולקוח שם לנכון ממיוחס לר"ג.

67 וכמדומה לרבי דה"ג ... והשוה לשון רש"י ברי"ף למו"ק (שהוא רש"י האמיתי?) סי' אלף רמ"ט ד"ה ואר"י: וכמדומה דגרסינן ...

68 ובתשו' ח"צ ולותר סי' ע"ג: ר' יהודה מפי רבי' שלמה נח"ע (לעיל הע' 27).

69 אבל בסנהדרין ק"ב א' ד"ה גרידי: וכן גריס ר' בכוליה הש"ס מגרד גריד ..., הוא ט"ס. ובכל הדפוסים הישנים עד בבבולשתי: וכן גריס בכוליה הש"ס ... (ד"ס דף קפ"א ב' הערה י"ט) וכן עיקר כי דעת רש"י בכל התלמוד אינה כן.

70 כ"ה בע"י שם: ומורי אמר לפי ... ואצלנו: ומורי רבי פירש לפי ... אבל בישע' ט' א' לא פי' רש"י כלום.

71 במכות כ"ב ב': וכן קיבל רבי מח"ע ולא נהירא ... מ"ר, כך קיבל רבי מעיקרא ולא נהירא ל"א מפי רבי ..., ובדף כ"ג ב': כך קיבל רבי מעיקרא ל"א ... ושם א': כן נראה לרבי ובלשון אחר קיבל רבי. צונץ (צ"ג 346) פותר "מח"ע" – מנחתו חיי ערן ועפשטיין משווהו עם "ח"ע" הרגיל בפי' ר' אליקים הלוי ליומא (מאמרו הנז' עמ' 126 ובהערה), אבל יש לשום עין כי במקום "מח"ע", יבוא אח"כ ברבי"ן: "מעיקרא" ואולי צ"ל: מע' (מעיקרא, או: מנחתו ערן). ועי' ב"ת ש"ב 194.

72 שם: ומ"ה (קרי: ומ"ר) קבל ... ולא נהירא לי' וברש"י שם נמצא רק הפי' הראשון שברבי"ן ומה שקיבל, לא הזכיר כלל.

נמוקי רבי. מכות כ"ג ב'; שמ"ק כתובות ע"ז ב', ק"י א'⁽⁷³⁾.
 כך שמעתי (כ"ש). מכות כ' א' (כ"ש וגמגום). כ"ג א' ב'; פי' כתובות (לעיל II
 6), שם נ"ד ב', נ"ז א', נ"ח א', ע"ז ב'⁽⁷⁴⁾. פ"ו א', פ"ז ב', צ"ט א', ק"ט
 א' (כך שמעתי, גמגום); א"ז ח"א סי' תרל"ז (זה שמעתי ועיקר); סנהדרין
 צ' ב', צ"ב ב', ק"ג א', ק"ז א', ק"יג א', צ"ב א', ב', ק"ח ב', ק"ט ב', ק"י א'.
 ל"א שמעתי. שמ"ק כתובות ק"ב א'⁽⁷⁵⁾, שם ק"ט א', סנהדרין ק"ד ב'⁽⁷⁶⁾.
 כן קבלתי. פי' כתובות בשמ"ק נ"ב ב', ע"ז ב' (ראה הע' 74).
 ואית דמפרשי. מכות כ"ג א', ב'; שמ"ק כתובות פ' א', פ"ו א'; סנהדרין צ"ו א'.
 ק"ה א', ק"י ב'.
 ואית דאמרי. שמ"ק כתובות ק"ה ב', ק"ז א', שם ס"א ב' (ואית דמוקמי);
 סנהדרין צ"ו א'.
 ואית דגרסי. סנהדרין צ"ט א', ק"ח ב', ק"ט ב'.
 לישנא אחרינא (לשון אחר). מצוי מאד (ראה לעיל מ"ד ל"א ולעיל II 6).
 א"ז ח"א סי' תרל"ז, ח"ב סי' שיט, ח"ד סי' נ"ז; פי' כתובות בשמ"ק ס' א',
 פ"ט א', צ"ב ב', צ"ד א' (ל"א ... גמגום). צ"ד ב', ק"ג א' (ל"א ... ל"א ...
 גמגום). ק"ח ב' (ל"א ... ל"א ...); סנהדרין (יותר מחמשים פעם בפרק אחד!)
 ק' ב' (ל"א גרסי ... ל"א ...), ק"א ב' (מ"ר, ל"א ... ל"א ...), צ"ד א' (ל"א ...
 ל"א ...), ק"ב ב' (ל"א ... ל"א ...), ק"ז ב' (לשון מורי מפי השמועה ל"א ...
 ל"א ... ולמורי נראה) ועוד הרבה.
 ענין אחר (ע"א). שמ"ק פ' א' ד"ה לא אכלה, פ"א ב' ד"ה ולותבה, צ"ח א':
 ע"א כסיתא ...⁽⁷⁷⁾.
 אי נמי (א"נ). פי' כתובות ק' ב' ד"ה יתמי⁽⁷⁸⁾, ק"ד ב' ד"ה ה"ג א"ל, ק"ד א' ד"ה
 פתריה, ק"י ב', ק"ט א' ד"ה עשאה (ומשמע נמי)⁽⁷⁹⁾; סנהדרין צ"ב א',
 ק"א א', ק"ב א', ק"י א', ב'.

(73) ראה לעיל II 5. ובדף ע"ז ב' (ד"ה הא בשוטי): ויתקין חלשים ובנמוקי מורי כתיב ויתקין, בעלי ראתן חלשים יותר מדאי ויש להם שרץ במוחם (ועי' ערוך השלם ערך ויתקין) ובשמ"ק דפו"י הנוסח: (ה) ויתקין וכצ"ל ויתקין, כי כ"ה ברש"י נדה י"ז א' (ומשמע העתיק הריב"ן פירושו על "בעלי ראתן" מלה במלה) וגיסין ע' א'. על דבר "נמוקי ר"ב ב"רש"י" בכורות דף ס' א' עי' להלן VI.

(74) לנכון יש שם חסרון וצ"ל [ל"א ... (כרש"י)] כך שמעתי ותרשון קבלתי וכו' לשונו שם נ"ב ב': כן קבלתי ל"א כל ..., והלשון השני הוא לשון רש"י שם.

(75) כצ"ל שם במקום "לא שמעתי וגמגום" – ל"א שמעתי וגמגום, כי הלשון הא' נמצא ברש"י ואיך יאמר עליו "לא שמעתי"?

(76) על לחיה לשון לחות ... ל"א שמעתי, כ"ה בע"י שם וראה רש"י איכה א' ב': "ודמעתה על לחיה, מתוך שהיא בוכה תמיד" ופירש איפוא "לחיה", כפשוטו וזהו הלשון האחר ש"שמע" הריב"ן ולא הזכירו.

(77) שני הלשונות הם ברש"י שם וברש"י: ל"א.

(78) לקוח מרש"י יבמות ק"ב א'.

(79) על פי' זה כותב הריב"ן שם בד"ה לא שנו: כדפרישנא לעיל בענין ראשון... וללישנא אחרינא...

ב. מבטאים טכניים :

גמגום . עי' לעיל עמ' 32 [22], כך שמעתי, לישנא אחרינא.

לא שמעתי . שמ"ק כתובות פ"א ב': כ"ש ... ל"ש; פ"ו א': כ"ש ... ל"ש; פ"ז ב': כ"ש לישנא אחרינא ... ל"ש; פ"ח ב': ל"א ה"ג ... ל"ש; צ"ד ב': מכות כ"ב א': ולא שמעתי ראייה ...; כיב ב': ולא שמעתי בו שום משמעות סנהדרין ק"י ב': ולא שמעתי עוד.

לא ידענו . שמ"ק כתובות ע"ה א' ד"ה והני, ק"ג ב' ד"ה סימן. לא איתפריש . שמ"ק כתובות ע"ז א'⁸⁰; סנהדרין צ"ז א', צ"ט ב', ק"ג א'. כמדומה . שמ"ק כתובות פ"ח ב': וכמדומה לי, שם ק"א ב': וכמדומה לרבי; מכות כ' א': וכמדומה דלא גרסינן ליה; או"ז ח"ב סי' שט"ו: אבל כמדומה לן (קרי: לו); סנהדרין ק"ד ב': כמדומה לי ...

נראה לי (נראה בעיני, ואני אומר). מכות כ"א ב', שמ"ק כתובות נ"ד ב': לפיכך נ"ל ... ע"ז א': לכך נראה לומר (לי, או: למורי?) דה"ג ... , ע"א ב' (ונראה בעיני); סנהדרין ק' א', ק"ב א': נ"ל⁸¹); שמ"ק ק"ו א' ד"ה בפרכות (ואני אומר).

תימה לי (תמיה לי, קשה לי). שמ"ק כתובות ע"ד א', ע"ו א'; נ"ד ב', ע"ז א'; פ"ח א' (וקשה לי); שמ"ק כתובות נ"ה ב' (ופליאה היא בעיני); מכות כ"ב א': ודבר תימה הוא.

ולאו מילתא היא . שמ"ק כתובות ס"א ב', פ' א'; סנהדרין ק"ה א'. לא נהירא . מכות כיב ב', שמ"ק כתובות ע"ג ב', ע"ד א'; סנהדרין ק"ח ב'; שמ"ק כתובות ס"ב א' (מפרש בגמרא ירו'⁸²) ... ולא נהירא). ע"ב ב' (והאי סימן לא נהירא לי).

ניחא (לא ניחא). שמ"ק כתובות ק"י א': ודרך זה בנמוקי רבי וניחא ; ע"ט א': פשיטא, לא ניחא ... ; סנהדרין ק"ב א': ולפי מה שכתוב בספרים ... ניחא.

פירוש . מכות כ"א ב', שמ"ק פ"ד ב', פ"ה ב' (לעיל עמ' 30 [20]). ואית ספרים דכתיב בהו . שמ"ק כתובות ס' ב', ע"ה א', פ"ה א', פ"ז א'. ואית ספרים דלא כתיב בהו . שמ"ק כתובות ע"ב א', סנהדרין צ"ד א'. -ספרים . או"ז ח"א סי' תר"ע, סנהדרין צ"ד א', ק"ב א', שמ"ק כתובות ס"ב ב', ק' א'.

(80) לא איתפרש מה צורך [בה], ורש"י שם כתב: לא ידעתי מה צורך בה. אבל "לא איתפרש" רגיל גם אצל רש"י לפעמים. בכלל רגילים הרבה מן המבטאים הטכניים שלו כבר אצל רש"י, ראה צונץ צו"ג 66.

(81) וראה לעיל הע' 41.

(82) אצלנו בטעות "זכור" והוא ס"ס וכן הביאו זה התוס' שם בשם "ירושלמי" והעירו ש"הש"ס שלנו אינו טובר כן.

אלה הם דרכיו "לשונותיו" של הריבין ומבטאיו המיוחדים לו והם יהיו לנו לאבן בוחן, לבחון על ידם את הפירושים המיוחסים לו, אם שייכים הם לו באמת או לא.

החכמים הנזכרים בפירושו, מלבד רש"י רבו, הם:

1. ר' יעקב בר יקר, סנהדרין צ"ב ב' (83), או"ז ח"ב סי' ש"ט.
2. ר' יצחק הלוי, או"ז ח"ב שם.
3. רב"א? (רבו), ריקאנטי סי' שס"ד (84).
4. "חיה", מכות כ"א א' (ראה לעיל הע' 59).
5. "חיע", מכות כ"ב ב' (ראה לעיל הע' 71).
6. רבנו גרשום מאור הגולה, תשובותיו, סדר נזיקין של התלמוד בכתב ידו ושמועה משמו ("מפי"). או"ז ח"א סי' תרנ"ד: כך נמצא בתשובות רבינו גרשום; או"ז ח"ד סי' נ"ד: ורבינו גרשום זצ"ל (בתשובתו שבתשו' מהר"ם ד"פ סי' רס"ד) היה חולק ואומר: שמ"ק כתובות פ' א': שהרי בספר ישועות רבינו הגדול ר' גרשום ז"ל כתב כן (85); ספר אסופות: מפי רבינו גרשום זצ"ל (נחלת שד"ל עמ' 19).
7. ר' יהודה (רב יהודאי גאון), שמ"ק כתובות ציד ב' (86).
8. "תשובות" ("תשובות הגאונים"), שמ"ק כתובות נ"ד ב'; או"ז ח"ד סי' נ"ד: תשובות הגאונים.
9. מנחם בן סרוק ומחברתו, סנהדרין ק"ד א' (87).

(המשך יבוא)

(83) ראה לעיל הע' 45, ובשמ"ק כתובות דף ס"ב ב' ד"ה שפטיה: כן לשון מורי ז"ל הזקן וברש"י שם כתוב זה סתם. ואעפ"כ נראה שרש"י קיבל זה מר' יעקב בר יקר רבו "הזקן" וכתבו סתם. ודמה לזה ברש"י פסחים ק"ט א' ד"ה אמה שכתב הפי' סתם והרשב"ם שם הביא זה בשם "לשון קצר ששמע רבינו מרבינו יעקב בן יקר רבו זצ"ל" (ראה בית תלמוד II, 100), וכן ברש"י עירובין ד' א' כתב רש"י פירוש סתמי ותלמידו העיר שם בהגה"ה: "הג"ה כאשר מפירש בקונטרס שמע רבינו מר' יעקב ברבי יקר ועתה חזר בו דקשיא ליה... ועוד אם כדברי הזקן...". וכן דברי רש"י בפסחים ק"ח ב' ד"ה שאף הן, הובאו ברשב"ם שם ובסופם: לשון מורינו הלוי (ר' יצחק הלוי). וכן דברי רש"י בכתובות ע"ב ב' ד"ה בטוה ורד, מובאים בפ' הריבין שבשמ"ק שם בלשון: "כן לשון מורי מפי השמועה". ולכן יש להגיה: "לשון מורינו (במקום: מורי ז"ל) הזקן, וכלשון רשב"ם בפסחים ושניהם ראו כנראה את פירושי ר' יעקב בר יקר ואת פירושי ר' יצחק הלוי (לעיל הע' 1). ואולי צ"ל גם במכות כ"א א': כך לשון מ"ה (מורינו הזקן). ור' יעקב בר יקר נקרא בשם "הזקן" גם בפי תלמידי רש"י (התלמיד ברש"י עירובין ד' א' הנ"ל, וראה ס' הישר לר"ת סי' ק"ז ובובר במבוא ס' האורה עמ' 14 ו-53). וראה פרס ס' קפ"א: וכך אמר מורינו הזקן שהיה מנהג רבו ... אבל זה לקוח מפי "מעשה הגאונים", ראה שה"ל סי' ר"ע ונמצא באמת בקובץ גולדשמידט (ראה עפשטיין במאמר ע"ד ר' שמעיה עמ' 13 הע' 4 [מעשה הגאונים עמ' 40]).

(84) בריקאנטי שם: "וכן כתב ר' יהודה ב"ר נתן בשם רב"א", ובוודאי שצ"ל בריקאנטי: בשם רב"ו, כיצוין לרש"י רבו של הריבין.

(85) ע"ד התלמוד כ"י ר"ג, ע"י עפשטיין במאמרו ע"ד פי' ר"ג עמ' 131—132.

(86) [ע"י ה"ג ה' הלואה, ד"ו דף קט"ע"ג, ה' ראו 51; ועי' ה"ג ב"ב דף ק"ג ע"ד,

ה' ראו 56].

(87) [כל הליקוטים מפירושי הריבין שם בלשון, יבואו, מלקוטים ומסודרים, בתור "מוסף" למאמר זה].